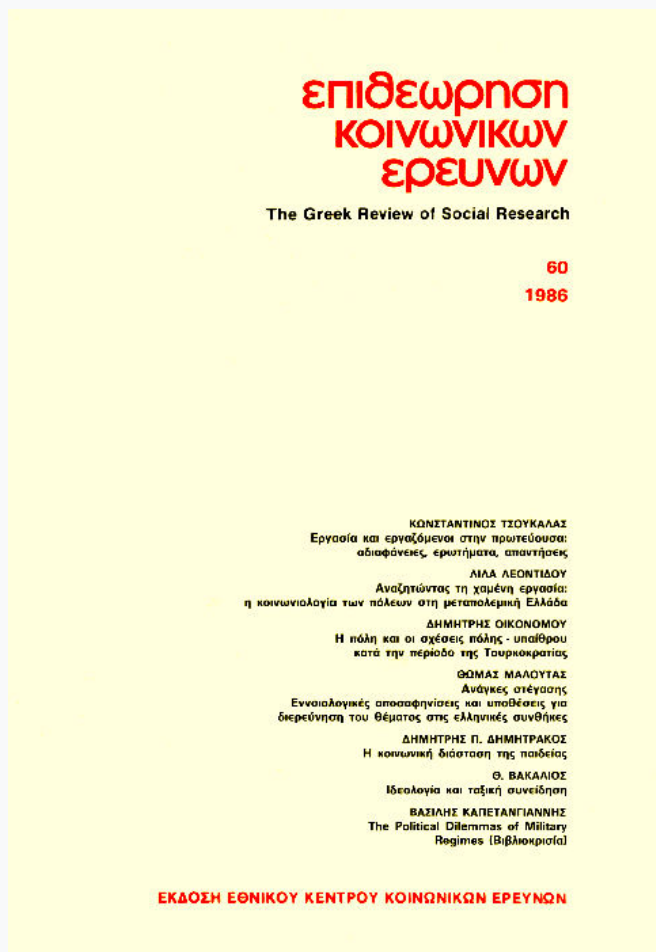

The Greek Review of Social Research

Vol 60 (1986)

60

Η πόλη και οι σχέσεις πόλης-υπαίθρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Δημήτρης Οικονόμου

doi: [10.12681/grsr.906](https://doi.org/10.12681/grsr.906)

Copyright © 1986, Δημήτρης Οικονόμου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Οικονόμου Δ. (1986). Η πόλη και οι σχέσεις πόλης-υπαίθρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. *The Greek Review of Social Research*, 60, 110–145. <https://doi.org/10.12681/grsr.906>

Η ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΟΛΗΣ – ΥΠΑΙΘΡΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Οι χωρικές μορφές αποτελούν τα προϊόντα της άρθρωσης στο χώρο συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών. Δεν μπορούν να κατανοηθούν, επομένως, αν δεν συνδεθούν με τις υποκείμενες κοινωνικές διαδικασίες και δομές. Μία συγκρονική προσέγγιση δεν επαρκεί ωστόσο για να θεμελιώσει μία συνολική προβληματική της οργάνωσης του χώρου. Επιβάλλεται αντίθετα μία παράλληλη ιστορική προσέγγιση, για δύο λόγους: πρώτον, γιατί οι χωρικές αποκρυσταλλώσεις χαρακτηρίζονται από υψηλή αδράνεια που έχει ως συνέπεια ότι στις μεταγενέστερες καταστάσεις τους επιβιώνουν —και μερικές φορές στη μακρά διάρκεια—, ή και εντάσσονται οργανικά, στοιχεία από προηγούμενες περιόδους: δεύτερον, γιατί αν η οργάνωση του χώρου είναι σε τελευταία ανάλυση κοινωνικά προσδιορισμένη, η κοινωνική αιτιοκρατία δεν είναι άκαμπτη· έχει τη μορφή του προσδιορισμού ενός φάσματος δυνατών εξελίξεων μάλλον παρά μιας αναπόφευκτης πορείας γεγονότων. Μέσα σε ορισμένα πλαίσια είναι έτσι δυνατή τόσο η αναδίπλωση μιας σχετικά αυτόνομης χωρικής διαλεκτικής όσο και ο υπερπροσδιορισμός ορισμένων κοινωνικών διαδικασιών από τις χωρικές μορφές.

Οι παρατηρήσεις αυτές οροθετούν το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το ζήτημα της δομής και της δυναμικής του αστικού χώρου¹ στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η διερεύνησή του μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση ορισμένων χαρακτηριστικών της νεοελληνικής πόλης, που η αφετηρία τους ανάγεται στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Παράλληλα, και στο βαθμό που είναι αναγκαία η αναφορά στις αλληλεπιδράσεις κοινωνίας και πό-

* Πολεοδόμος, ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Ο όρος «αστικός χώρος» χρησιμοποιείται σ' αυτό το κείμενο σε αντιστοιχία προς το γαλλικό «urbain». Αναφέρεται δηλαδή αποκλειστικά στο πολεοδομικό φαινόμενο και δεν παρτάμπει στις κεφαλαιοκρατικές (αστικές) σχέσεις. Αντίστοιχα χρησιμοποιείται και ο όρος «αστικοποίηση» ως απόδοση του «urbanisation».

λης, η διερεύνηση του ζητήματος της οθωμανικής πόλης φωτίζει ταυτόχρονα και ορισμένες πλευρές του ευρύτερου προβλήματος του σχηματισμού της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας² κατά την κρίσιμη περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται στον ελληνικό ιστορικό χώρο οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις.

Το θέμα περιπλέκεται ενμέρει αλλά αποκτά παράλληλα και πρόσθετο ενδιαφέρον για έναν άλλο λόγο. Οι θεωρίες και αναλύσεις για την πόλη και την αστικοποίηση αναφέρονται κατά κανόνα σε δύο εναλλακτικά κοινωνικά πλαίσια: είτε —στην πλειοψηφία τους— σε κοινωνίες που προήλθαν από τη δυτική φεουδαρχία και εξελίχθηκαν προς την κατεύθυνση του καπιταλισμού μέσα από μία κατά βάση ενδογενή δυναμική, είτε σε κοινωνίες που ακολούθησαν την πορεία αποικιοκρατία — ανεξαρτητοποίηση, συνήθως στο χώρο της Λατινικής Αμερικής.³ Οι αφετηριακές υποθέσεις αυτών των θεωριών δεν ισχύουν στην περίπτωση του ελληνικού χώρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: αφ' ενός, γιατί η φύση της οθωμανικής αυτοκρατορίας διαφέρει ριζικά από αυτήν των δυτικών φεουδαρχικών χωρών· αφ' ετέρου, γιατί ο καπιταλισμός στα Βαλκάνια δεν αναπτύχθηκε στη βάση μιας ενδογενούς δυναμικής αλλά στα πλαίσια μιας διαδικασίας ενσωμάτωσης - υπαγωγής του οθωμανικού χώρου στη διαμορφούμενη διεθνή αγορά. Κατά συνέπεια, τα παραπάνω θεωρητικά υποδείγματα δεν μπορούν να μεταφερθούν ως έχουν στη διαπραγμάτευση του θέματος της οθωμανικής πόλης, αλλά απαιτείται μία σύνδεση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της τελευταίας με τις ιδιαιτερότητες της οθωμανικής κοινωνίας. Παρά το γεγονός πάντως ότι οι παραπάνω θεωρίες δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως κανονιστικά πρότυπα ή να θεμελιώσουν εξελικτικά παραδείγματα γενικής ισχύος, δίνουν τη δυνατότητα ευριστικών συγκρίσεων που θα διευκολύνουν την κατανόηση της ιδιοτυπίας του οθωμανικού χώρου.⁴

Πρέπει τέλος να διευκρινιστεί ένα άλλο σημείο. Το κείμενο αυτό δεν βασίζεται σε πρωτογενές πραγματολογικό υλικό γύρω από την οθωμανική κοινωνία και πόλη. Αποτελεί μια προσπάθεια ένταξης δευτερογενών στοιχείων, συμπερασμάτων προερχόμενων από διάφορες πηγές, σε ένα μεθοδολογικό πλαίσιο ανάλυσης της πόλης με κοινωνιολογικό προσανατολισμό. Όσα ακολουθούν αποτελούν έτσι περισσότερο υποθέσεις παρά οριστικές θέσεις, που αντανακλούν το επίπεδο ανάπτυξης της γενικότερης ιστορικής έρευνας γύρω από την οθωμανική αυτοκρατορία και την κατάσταση του σχετικού πληροφοριοδοτικού υλικού.⁵

2. Βλ. ανάλογη άποψη στο Παναγιωτόπουλος 1976, σ. 30.

3. Μία ανασκόπηση των θεωριών της πρώτης περίπτωσης υπάρχει στο Carter 1972 και μια κριτική αποτίμηση στο Castells 1973. Βλ. επίσης, Bourne and Simmons 1978. Για τη δεύτερη περίπτωση, που περιλαμβάνει κυρίως συγκεκριμένες ιστορικές αναλύσεις και όχι θεωρητικά πρότυπα, βλ. Rofman 1974.

4. Για μια τέτοια χρήση των ευρωπαϊκοκεντρικών θεωρητικών προτύπων βλ. Τσουκαλάς 1977, σ. 31.

5. Βλ. γι' αυτό το θέμα, Ασδραχάς 1978, σ. 9-19. Κρεμμυδάς 1976, σ. 14-15.

I. ΔΟΜΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, η οθωμανική αυτοκρατορία υπήρξε ένας κοινωνικός σχηματισμός που διέφερε καθοριστικά από τους ευρωπαϊκούς. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια ότι η Βαλκανική Χερσόνησος εξελίχθηκε μετά τον Μεσαίωνα σύμφωνα με ένα σχήμα τελείως διαφορετικό από αυτό που ακολούθησε η υπόλοιπη Ευρώπη (Anderson 1978, τ. II, σ. 187-188). Κύριο χαρακτηριστικό της οικονομικής βάσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν η απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στην αγροτική γη, δηλαδή στο κύριο μέσο παραγωγής. Το σύνολο σχεδόν των καλλιεργήσιμων εδαφών ανήκε στο κράτος και θεωρείτο προσωπική ιδιοκτησία του Σουλτάνου.⁶ Το χαρακτηριστικό αυτό —το οποίο αποτελούσε άλλωστε κοινό παρονομαστή όλων των μορφών κοινωνικής οργάνωσης που ο Μαρξ αποκαλούσε με τον όρο «ασιατικός δεσποτισμός»— είχε καθοριστικές επιπτώσεις στην ταξική διαστρωμάτωση της οθωμανικής κοινωνίας.⁷ Η κρατική ιδιοκτησία της γης απέκλειε την ύπαρξη μιας γαιοκτητικής κληρονομικής αριστοκρατίας φεουδαλικού τύπου, γιατί δεν υπήρχε για να τη στηρίξει η σταθερότητα της ιδιοκτησίας. Η απόσπαση του αγροτικού πλεονάσματος αποτελούσε έτσι έργο —το κύριο στο εσωτερικό πεδίο— του κράτους. Η εκμετάλλευση των αγροτών γινόταν είτε άμεσα από τον Σουλτάνο, με την επίβλεψη μισθωτών υπαλλήλων, είτε έμμεσα, μέσω του συστήματος των τιμαριών, δηλαδή της

6. Εξάριση αποτελούσαν τα βακούφια, εκκλησιαστικές και μοναστηριακές εκτάσεις, και τα μούλκια, ατομικές ιδιοκτησίες προερχόμενες από δωρεά του Σουλτάνου. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις μη κρατικής εγγείου ιδιοκτησίας δεν αφορούν παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου της γης (Βεργόπουλος 1975, σ. 57). Στις αρχές του 16ου αιώνα, το 87% περίπου της οθωμανικής επικράτειας αποτελούσε κρατική ιδιοκτησία (Inalcic 1973).

7. Η κυρίαρχη σχέση εκμετάλλευσης σε όλες τις κοινωνίες, που τοποθετούνται ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον δουλκτοκτικό τρόπο παραγωγής, έγκειται στην ιδιοποίηση μέρους του αγροτικού πλεονάσματος. Το γεγονός ωστόσο ότι ο πολιτικός καταναγκασμός αποτελούσε αναγκασία προϋπόθεση για την απόσπαση του πλεονάσματος κάνει αδύνατη την ανάλυση του χαρακτήρα των κοινωνιών αυτών με αναφορά μόνο στο οικονομικό επίπεδο, γιατί είναι οι πολιτικές, νομικές και ιδεολογικές δομές που προσδιορίζουν τον τύπο του καταναγκασμού που τις χαρακτηρίζει (Anderson 1978, τ. II, σ. 231). Μια τέτοια προσέγγιση αποκλείει τη σύλληψη της οθωμανικής κοινωνίας ως μιας περίπτωσης φεουδαρχίας, γιατί παρά το γεγονός ότι στηρίζεται στην αγροτική εργασία, χαρακτηρίζεται από πολύ διαφορετικές πολιτικοοικονομικές και ιδεολογικές σχέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι αποδίδεται στο οθωμανικό σύστημα φεουδαλικός χαρακτήρας από τους συγγραφείς εκείνους που τείνουν να εξισώνουν τον τρόπο παραγωγής με το οικονομικό επίπεδο, θεωρώντας όλες τις άλλες βαθμίδες ως απλά εποικοδομήματα (Ασδραχάς 1983, σ. 31). Το κείμενο αυτό δεν θα υπεισέλθει βέβαια στη συζήτηση για τον ακριβή προσδιορισμό του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής στην οθωμανική κοινωνία (βλ. γι' αυτό το θέμα μία συνολική παρουσίαση στο Anderson 1978, τ. I, σ. 223-235 και 290-385. Επίσης τον πρόλογο του S. Amin στο Βεργόπουλος 1975) αλλά ξεκινάει από τη θέση ότι αυτός δεν μπορεί να θεωρείται φεουδαρχικός.

παραχώρησης προσόδων από ορισμένες περιοχές σε αντάλλαγμα στρατιωτικών υπηρεσιών.⁸ Το σύστημα των τιμαρίων επικρατούσε κυρίως στις ευρωπαϊκές περιοχές της αυτοκρατορίας (Anderson 1978, τ. II, σ. 195) και στον ελληνικό χώρο. Οι τιμαριούχοι είχαν το δικαίωμα απόληψης συγκεκριμένων προσόδων από το τιμάριο, αλλά ο ρόλος τους σταματούσε εκεί. Όχι μόνο η σχέση τους με την παραγωγική διαδικασία παρέμενε εξωτερική αλλά δεν είχαν δικαιώματα κληρονομικότητας, ούτε ασκούσαν τις διάφορες λειτουργίες (δικαστική, στρατιωτική κλπ.) που, στις φεουδαρχικές κοινωνίες, απέρρεαν από το χαρακτήρα κυριαρχίας («suzeraineté») που εμπεριείχε ο ρόλος του φεουδάρχη.⁹ Το τιμάριο ήταν έτσι θεσμός με ριζικά διαφορετικό κοινωνικό περιεχόμενο από το φέουδο. Οι χωρικοί («ραγιά»), εξάλλου, που ήταν αυτοί που είχαν πρακτικά κάποια κληρονομικά δικαιώματα (νομής) πάνω στη γη, δεν συνδέονταν με τον τιμαριούχο με προσωπικούς δεσμούς εξάρτησης, όπως αυτοί που χαρακτήριζαν τη σχέση φεουδάρχη — δουλοπάροικου. Οι σχέσεις εξάρτησης στην οθωμανική ύπαιθρο ήταν ουσιαστικά απρόσωπες γιατί συνδέαν τον χωρικό κατευθείαν με τον Σουλτάνο, δηλαδή με το κράτος. Γενικότερα, στο οθωμανικό σύστημα δεν υπήρχε κάτι αντίστοιχο με τις ιεραρχημένες σχέσεις υποτέλειας που διέτρεχαν το σύνολο του φεουδαρχικού κοινωνικού οικοδομήματος, και επεκτείνονταν και στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης. Ήταν αυτός ο συνδυασμός, σε πρώτη όψη αντιφατικός, της πολυεπίπεδης ιεραρχίας των σχέσεων υποτέλειας («vassalité») με την, σε κάθε βαθμίδα της άρχουσας τάξης, ιδιότυπη φεουδαλική κυριαρχία,¹⁰ που προσέδιδαν στο φεουδαρχικό κράτος τον αποκεντρωμένο χαρακτήρα του και την αδυναμία του. Τα χαρακτηριστικά αυτά του κράτους ήταν παρεπόμενα της πολυπολικής δομής της διαδικασίας ιδιοποίησης του αγροτικού πλεονάσματος που οδηγούσε αναπόφευκτα και στον κατακερματισμό του συστήματος του καταναγκασμού, δηλαδή της πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας. Στην οθωμανική αυτοκρατορία, αντίθετα, και η εκμετάλλευση και ο καταναγκασμός είχαν συγκεντρωτικό χαρακτήρα. Οι τιμαριούχοι και η διοικητική υπαλληλία δεν είχαν σ' αυτά τα πλαίσια καμιά αυτόνομη οντότητα· αποτελούσαν απλά μέρη ενός ολοκληρωμένου μηχανισμού, στο εσωτερικό του οποίου το σαφές μεγαλύτερο ποσοστό του ιδιοποιημένου αγροτικού πλεονά-

8. Το τιμάριο αποτελούσε φορολογική μονάδα και δεν ήταν απόλυτα ταυτόσημο με μια εδαφική έννοια. Στην πράξη ωστόσο μπορεί να χρησιμοποιείται μια τέτοια ισοδυναμία: τα τιμάρια παίρνουν εδαφική διάσταση συνώνυμη με το χωριό, γιατί έχουμε να κάνουμε με μια αγροτική οικονομία βασισμένη στο χωριό (Ασδραχάς 1978, σ. 12).

9. Για μια περιγραφή των δικαιωμάτων των τιμαριούχων βλ. Βεργόπουλος 1975, σ. 56 και Anderson 1978, τ. II, σ. 195-196. Για το ρόλο των φεουδαρχών βλ. Anderson 1978, τ. I, σ. 13-43 και Bloch 1968, σ. 496-542.

10. Για τη σχετική αυτονομία του φεουδάρχη βλ. Braudel 1985, σ. 38.

σματος κυκλοφορούσε με προορισμό την Πύλη και τον Σουλτάνο.¹¹ Ο συγκεντρωτισμός αποτελούσε έτσι από την αρχή εγγενές χαρακτηριστικό του οθωμανικού συστήματος. Στη Δύση, η κεντρική εξουσία δεν ισχυροποιήθηκε παρά μόνο κατά το στάδιο του «απολυταρχικού κράτους»,¹² δηλαδή όταν είχε πλέον συγκροτηθεί στο εσωτερικό της φεουδαρχικής κοινωνίας μια οικονομικά ισχυρή αστική τάξη και είχε αρχίσει η διαδικασία της μετάβασης στον καπιταλισμό. Ο ευρωπαϊκός συγκεντρωτισμός υπήρξε έτσι και πιο αργοπορημένος και με διαφορετικό κοινωνικό περιεχόμενο από τον οθωμανικό.

Ένα δεύτερο θεμελιώδες χαρακτηριστικό της οθωμανικής κοινωνίας συνδέεται με τη μορφή και το ύψος της εκμετάλλευσης. Με την τουρκική κατάκτηση, οι συνθήκες εκμετάλλευσης των χωρικών των Βαλκανίων βελτιώθηκαν, σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Αν και η Βαλκανική Χερσόνησος απείχε πολύ από το να είναι φτωχή με διεθνή κριτήρια εκείνη την εποχή, η εκμετάλλευση των χωρικών κάτω από τους βυζαντινούς και τους άλλους χριστιανούς άρχοντες ήταν πολύ σκληρή. Η παγίωση της τουρκικής κυριαρχίας έθεσε τέλος στους μεγάλους γαιοκτήμονες — απόλυτους άρχοντες και υπήρξε από ορισμένες απόψεις απελευθερωτική για τους αγρότες, ιδίως όσον αφορά στους υλικούς όρους διαβίωσης (Braudel 1985, τ. II, σ. 38). Ωστόσο, αν οι χριστιανικές αριστοκρατίες εκμεταλλεύονταν τους χωρικούς πιο έντονα από την οθωμανική διοίκηση, η μεγαλύτερη αυτή εκμετάλλευση ήταν το κόστος της εντατικοποίησης των ταξικών διαφοροποιήσεων και της απαρχής της εμφάνισης καπιταλιστικών σχέσεων στο ύστερο Βυζάντιο. Η εξαφάνιση των αυτόχθονων αρχουσών τάξεων ανέκοψε αυτή την, έστω και εμβρυώδη, δυναμική και επέφερε πολιτική και πολιτιστική οπισθοδρόμηση της υπαίθρου σε πατριαρχικές μορφές κοινοτικού τύπου, που αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο του οθωμανικού συστήματος (Anderson 1978, τ. II, σ. 199-200). Παρά την κάποια αρχική βελτίωση από την άποψη της σχετικής εκμετάλλευσης, η αγροτική οικονομία οδηγήθηκε έτσι μακροπρόθεσμα σε μια κοινωνική και τεχνολογική στασιμότητα που είχε ως συνέπεια την καθήλωση της γεωργικής παραγωγικότητας σε χαμηλά επίπεδα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το διαθέσιμο στους άμεσους παραγωγούς πλεόνασμα παρέμενε εξαιρετικά περιορισμένο. Σύμφωνα με τον Σ. Ασδραχά το ποσοστό του προϊόντος που ιδιοποιούνται οι εκμεταλλεύτριες τάξεις και το κράτος φτάνει στο 45% ήδη από τον 16ο αιώνα (Ασδραχάς 1978, σ. 45). Βάσει άλλων στοιχείων (που καλύπτουν 400 βαλκανικά χωριά), φαίνεται ότι τα χωριά με παραγωγή τέτοια που να αφήνει καθαρό πλεόνασμα στους χωρικούς, αφού αφαι-

11. Η έλλειψη μεγάλων προσωπικών περιουσιών ήταν ένα από τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης. Βλ. Βεργόπουλος 1975, σ. 56.

12. Με εξαίρεση την Ισπανία, το απολυταρχικό κράτος εμφανίζεται στην Ευρώπη από τα μέσα του 16ου ή από τις αρχές του 17ου αιώνα και μετά. Βλ. Anderson 1978.

ρεθούν οι πρόσοδοι, το ζωτικό ελάχιστο και η σπορά 1:5, δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα κλάσμα του πληθυσμού που κυμαίνεται από 3% έως 39%, ανάλογα με την περίπτωση.¹³ Έτσι η γενική τάση στην ύπαιθρο ήταν να διαθέτουν οι χωρικοί σχεδόν μόνο ό,τι ήταν αναγκαίο για την αυτοσυντήρησή τους.

Τα παραπάνω ισχύουν ήδη για την πρώτη φάση της Τουρκοκρατίας (15ος και 16ος αιώνας), κατά την οποία το επίπεδο της εκμετάλλευσης διατηρήθηκε σχετικά σταθερό. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο κατά τη δεύτερη φάση (17ος - 19ος αιώνας), όταν έληξε η περίοδος της εξωτερικής επέκτασης της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το οθωμανικό κράτος ήταν θεμελιωμένο πάνω σ' αυτό που ο Ασδραχάς χαρακτηρίζει ως λεηλατική λειτουργία, δηλαδή στη δυνατότητα να κυριαρχεί σε μια άλλη κοινωνία και να εισπράττει τμήμα των αγαθών που παράγει η τελευταία για να τα ανακατανείμει κατόπι στο εσωτερικό της κυρίαρχης κοινωνίας (Ασδραχάς 1983, σ. 31). Όταν ο μηχανισμός αυτός δεν μπορούσε να στηριχθεί πλέον στη συνεχή στρατιωτική επέκταση, η λογική του συστήματος οδήγησε σε μια αναπαραγωγή της λεηλατικής λειτουργίας στο εσωτερικό (Braudel 1985, τ. II, σ. 65). Τα προβλήματα που προκάλεσε η διακοπή των κατακτήσεων επιδεινώθηκαν παράλληλα από τις επιπτώσεις της αυξανόμενης οικονομικής υπεροχής της Ευρώπης που είχε ήδη μπει στην πορεία προς τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό. Ειδικότερα, καθοριστικό ρόλο έπαιξε σ' αυτή την περίοδο ένας αυξανόμενος πληθωρισμός που πηγή του ήταν η Δύση και αιτία η διαφορά των τιμών χρυσού και αργύρου (Anderson 1978, τ. II, σ. 206-207). Η συνακόλουθη υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος δημιούργησε κρίση δημοσιονομικών εσόδων, δεδομένου ότι —όπως θα δούμε παρακάτω— οι πρόσοδοι και οι φόροι εισπράττονταν κυρίως σε χρήμα. Η κεντρική διοίκηση αντέδρασε αυξάνοντας τη φορολογική πίεση στους χωρικούς. Από το τέλος του 16ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 19ου η ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας χαρακτηρίζεται έτσι από μία συνεχή και αυξανόμενη επιδείνωση της κατάστασης των χωρικών (Βεργόπουλος 1975, σ. 76, Anderson 1978, τ. II, σ. 208). Οι ίδιες αιτίες που οδήγησαν σε εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης οδήγησαν παράλληλα και σε μετασχηματισμούς του συστήματος της εγγείου ιδιοκτησίας. Η κεντρική διοίκηση προσπάθησε να αυξήσει τα εισοδήματά της με την ανάκτηση των τιμαρίων και τη μίσθωση των προσόδων τους σε νέα πρόσωπα.¹⁴ Η μίσθωση γενικεύθηκε εξάλλου και έγινε το κύριο μέσο

13. Στοιχεία από το Ασδραχάς 1978, σ. 210 και 1983, σ. 445. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν και άλλοι μελετητές. Βλ. Μοσκόφ 1974α, σ. 63.

14. Είναι χαρακτηριστικό ότι διαχρονικά παρατηρείται μείωση της διάρκειας της μίσθωσης από τρεις σε δύο και αργότερα ένα μόνο χρόνο (Γιαννόπουλος 1975, σ. 103-104). Η επι-

πρόσβασης στις κρατικές θέσεις. Το κύριο κριτήριο για την επιλογή του μισθωτή ήταν η πλειοδοσία προς την κεντρική εξουσία με τη μορφή των «πεσκειών». Το πεσκέσι καθιερώθηκε γρήγορα σε όλες τις βαθμίδες της διοίκησης και, όπως γράφει ο Κ. Βεργόπουλος, δημιουργήθηκε ένας μηχανισμός με δομή τέτοια ώστε το κόστος των πεσκειών να επιρρίπτεται διαδοχικά προς τα κάτω της κοινωνικής ιεραρχίας (Βεργόπουλος 1975, σ. 77-78). Το πεσκέσι υπήρξε έτσι ένας πρόσθετος μηχανισμός αφαίρεσης πλεονάσματος από τους γεωργούς και μεταβίβασής του προς τις ανώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας που έγινε δυνατός χάρις στη συγκεντρωτική δομή της διαδικασίας εκμετάλλευσης.

Ανάλογα με την κεντρική διοίκηση αντέδρασε και το στρώμα των τιμαριωτών των οποίων τα εισοδήματα είχαν πληγεί τόσο από τον πληθωρισμό όσο και από την ανακοπή των στρατιωτικών κατακτήσεων. Προϊόν της αντίδρασής τους υπήρξε η εμφάνιση μιας νέας μορφής εγγείου ιδιοκτησίας, του τσιφλικιού.¹⁵ Οι διαφορές του τσιφλικιού από το τιμάριο είναι κυρίως τρεις: α) οι γεωργοί πέρα από τις συνηθισμένες υποχρεώσεις τους προς το κράτος έπρεπε να παραδίδουν στον τσιφλικούχο το 1/3 ή το 1/2 του καθαρού προϊόντος τους, πράγμα που επέτρεπε στον τελευταίο να αναμιχθεί άμεσα στην εμπορευματοποίηση του προϊόντος· β) ο τσιφλικούχος έπρεπε να ανεξαρτητοποιείται όλο και περισσότερο από την κεντρική εξουσία λειτουργώντας έτσι κεντρόφυγα στο εσωτερικό του παραδοσιακού συγκεντρωτικού μηχανισμού, και γ) ο τσιφλικούχος προσπαθούσε να επιβάλει *de facto* δικαιώματα κληρονομικότητας στο τσιφλίκι. Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι τα δύο τελευταία χαρακτηριστικά του τσιφλικιού αντιπροσωπεύουν μάλλον κάποιους μόνιμους στόχους της ταξικής στρατηγικής των τσιφλικούχων παρά τετελεσμένα γεγονότα. Το τσιφλίκι δεν απέκτησε νομική υπόσταση και δικαιώματα ιδιοκτησίας στους τσιφλικούχους δεν αναγνωρίστηκαν παρά μόνο μετά το 1923· ως τότε η γη παρέμενε πάντα κρατική. Οι τσιφλικούχοι δεν απέκτησαν άλλωστε ποτέ τίτλους ευγενείας ή δικαιώματα κυριαρχίας φεουδαλικού τύπου. Δεν υπήρξε έτσι το τσιφλίκι ένα καθυστερημένο ανάλογο του δυτικού φέουδου, αλλά μάλλον ένα υβρίδιο που προήλθε από την ενσωμάτωση του οθωμανικού χώρου στο τότε δημιουργούμενο μερκαντιλιστικό καπιταλιστικό σύστημα.¹⁶ Είναι ενδεικτικό ότι αν η νέα αυτή μορφή εγγείου ιδιοκτησίας πρωτοεμφανίστηκε κατά τον 17ο αιώνα, αναπτύχθηκε κατά τον 18ο και ιδίως κατά τον 19ο αιώνα (βλ. Anderson 1978, τ. II, σ. 214). Η οικονομι-

τάχυνση της κυκλοφορίας των θέσεων είναι προφανώς απόρροια της προσπάθειας της κεντρικής διοίκησης να αυξήσει τα έσοδά της από τα πεσκέσια.

15. Όσα ακολουθούν για το τσιφλίκι βασίζονται κυρίως στα: Βεργόπουλος 1975, σ. 64-97, Καραβίδας 1931.

16. Βλ. πρόλογο του S. Amin στο Βεργόπουλος 1975, σ. 9.

κή αποδοτικότητα του τσιφλικιού βασίστηκε πράγματι στη δυνατότητα του τσιφλικούχου να μεταστρέψει προς όφελός του τα μειονεκτήματα του πληθωρισμού, λαμβάνοντας την πρόσδοό του σε είδος (και όχι σε χρήμα, όπως στο τιμάριο) και εμφανιζόμενος ο ίδιος ως πωλητής στην εξωτερική αγορά. Το τσιφλίκι υπήρξε έτσι παραπροϊόν της μετατροπής της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε πηγή αγροτικών πρώτων υλών για τη διερευνόμενη διεθνή ζήτηση. Σε ό,τι αφορά εξάλλου τις επιπτώσεις του στο εσωτερικό πεδίο, δύο κυρίως σημεία είναι σημαντικά. Το πρώτο είναι ότι επέφερε μείωση του ελέγχου της Πύλης στις περιφέρειες. Όμως το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης δεν ήταν η ανάπτυξη αποκεντρωμένων θεσμών εξουσίας αλλά η αποδιοργάνωση και η μείωση της αποτελεσματικότητας της διοίκησης και της εσωτερικής ασφάλειας. Το τσιφλίκι παρέμεινε άλλωστε πάντα περιορισμένης έκτασης φαινόμενο και δεν κατόρθωσε να απασχολήσει πάνω από το 1/15 του αγροτικού πληθυσμού στην οθωμανική αυτοκρατορία. Αν και στον ελλαδικό χώρο το ποσοστό αυτό ήταν μεγαλύτερο, παρέμεινε συνολικά μικρό και δεν ξεπέρασε το 10% με 18% (Βεργόπουλος 1975, σ. 97). Η δεύτερη συνέπεια της ανάπτυξης του τσιφλικιού υπήρξε η επιδείνωση της κατάστασης των χωρικών. Αν γενικότερα η οικονομία των χωριών άφηνε, όπως είδαμε, ελάχιστα περιθώρια για δημιουργία καθαρών πλεονασμάτων στο επίπεδο του άμεσου παραγωγού, οι περιοχές των τσιφλικιών χαρακτηρίζονταν από μια ακόμα πιο έντονη καθήλωση σε μια οικονομία αυτοσυντήρησης.

Μια άλλη πτυχή από τη διαδικασία εκμετάλλευσης στην οθωμανική αυτοκρατορία είναι ο πρώιμος εκχρηματισμός. Η άμεση παραγωγική διαδικασία ήταν, όπως προαναφέραμε, αφημένη στα χέρια των χωρικών. Ο ρόλος της άρχουσας τάξης ήταν καθαρά εξωτερικός ως προς την παραγωγή και γι' αυτό ακριβώς η εκμετάλλευση γινόταν όχι μέσω της επιβολής υπερεργασίας αλλά μέσω της απόσπασης μέρους του προϊόντος που είχε ήδη παραχθεί από τον χωρικό. Το γεγονός, παράλληλα, ότι ο μηχανισμός ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος δεν ήταν γεωγραφικά και κοινωνικά αποκεντρωμένος αλλά προϋπέθετε τη συγκεντροποίηση του πλεονάσματος στο εσωτερικό ενός ενιαίου διοικητικού δικτύου, είχε ως συνέπεια ότι επικρατούσε η γαιοπρόσοδος σε χρήμα και όχι σε είδος (Βεργόπουλος 1975, σ. 40). Το χρηματικό κλάσμα της προσόδου (φόρος) ήταν πράγματι πολύ υψηλό, φτάνοντας ήδη από τον 16ο αιώνα στα 3/4 κατά μέσο όρο της συνολικής επιβάρυνσης των αγροτών (Ασδραχάς 1978, σ. 48, 122).

Η εξυπηρέτηση της φορολογικής προσόδου επέβαλλε στους γεωργούς να μετατρέψουν το υπερπροϊόν σε χρηματικό εισόδημα, και ο μόνος τρόπος ήταν η πώληση. Η φορολογική μορφή της εκμετάλλευσης επέβαλλε έτσι μια πρώιμη ανάπτυξη νομισματικών σχέσεων. Το γεγονός αυτό δεν ισοδυναμούσε ωστόσο με την ανάπτυξη μιας πραγματικής αγοράς. Η εμπορευματοποίη-

ση στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν πάντα κάτω από τον στενό έλεγχο του κράτους: είτε άμεσο, όπως στην περίπτωση των σιτηρών που η αγορά τους αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο, είτε έμμεσο, μέσω του ελέγχου των τιμών και των διακινούμενων ποσοτήτων (Παναγιωτόπουλος 1976, σ. 31). Η εμπορευματοποίηση, ουσιαστικά υποχρεωτική και όχι ελεύθερη, δεν κατέληγε έτσι στη δημιουργία εμπορευματικών σχέσεων στο εσωτερικό της αγροτικής οικονομίας: στόχος της παραγωγής δεν ήταν η ανταλλακτική αξία αλλά η ανταπόκριση στη φορολογική υποχρέωση και στις ανάγκες της αυτοκαταβάλλωσης, και χαρακτηριστικό της κυκλοφορίας ήταν η ανταλλαγή μη ισοδύναμων αξιών (Ασδραχάς 1978, σ. 46). Η κατάσταση αυτή ήταν άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι η οθωμανική αγορά αποτελούσε στην ουσία κοινωνική σχέση εγγεγραμμένη στο εσωτερικό του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και όχι απόρροια της συνάρθρωσης του τελευταίου με απλές εμπορευματικές ή καπιταλιστικές σχέσεις. Αυτός ακριβώς ο ρόλος της οθωμανικής αγοράς είναι συνυφασμένος άλλωστε και με το γεγονός ότι το χρηματικό προϊόν της εμπορευματοποίησης δεν παρέμενε στα χέρια των άμεσων παραγωγών αλλά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του το απορροφούσε η διοίκηση με τη μορφή φόρων. Πρόκειται για αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε ο μηχανισμός καθορισμού των τιμών, όχι στη βάση του νόμου της αξίας αλλά ως όργανο απόσπασης του υπερπροϊόντος. Η οθωμανική αγορά αγροτικών προϊόντων είχε έτσι δύο σημαντικές επιπτώσεις: πρώτον, δεν προωθούσε την ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων και τη δημιουργία διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό του αγροτικού κόσμου· δεύτερον, μη αφήνοντας περιθώρια για τη δημιουργία καθαρών χρηματικών διαθεσίμων στα χέρια των αγροτών (Ασδραχάς 1983, σ. 46) δεν τροφοδοτούσε αγροτική ζήτηση που θα προκαλούσε ροή προϊόντων στο εσωτερικό της υπαίθρου ή από την πόλη προς την ύπαιθρο. Δεν οδηγούσε έτσι στο σχηματισμό μιας εσωτερικής αγοράς, δηλαδή ενός ανεπτυγμένου συστήματος ανταλλαγών στο εσωτερικό της επικράτειας.

Η αδυναμία των εσωτερικών ανταλλαγών επιτεινόταν λόγω της χαμηλής πυκνότητας του πληθυσμού. Η μέση δημογραφική πυκνότητα στις ευρωπαϊκές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας έφτανε, κατά τα τέλη του 16ου αιώνα, τους 8,5 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, ή, σύμφωνα με άλλα στοιχεία, τούς 12-13 κατοίκους, έναντι 27 κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο στη δυτική Ευρώπη.¹⁷ Επιπλέον, ο ρυθμός της πληθυσμιακής αύξησης καθυστέρησε σοβαρά από τα τέλη του 16ου αιώνα. Ο πληθυσμός των τουρκοκρατούμενων βαλκανικών περιοχών υπολογίζεται έτσι κατά

17. Υπολογισμοί του Κ. Βεργόπουλου (1975, σ. 79) βάσει στοιχείων των F. Braudel και O. Barkan.

το έτος 1520 σε 7.100.000 περίπου ψυχές, ενώ κατά το έτος 1820 ήταν 8.330.000. Η μεταβολή αυτή ισοδυναμεί με ρυθμό +5,5% ανά αιώνα, ποσοστό ασήμαντο αν συγκριθεί με το δημογραφικό άλμα των ευρωπαϊκών χωρών την ίδια περίοδο. Η δημογραφική αδυναμία είναι ακόμα εμφανέστερη στον ελλαδικό χώρο. Ο πληθυσμός έφτανε το 1520 και το 1790 τους 2.060.000 και 2.180.000 κατοίκους αντίστοιχα, μεταβολή στην ουσία μηδενική (Μοσκόφ 1974α, σ. 70).

Η γενική δημογραφική κατάπτωση έγινε εντονότερη λόγω της εξόδου των χωρικών είτε προς τις πόλεις είτε προς τις ορεινές περιοχές (Βεργόπουλος 1975, σ. 78-82). Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας υπήρξαν δύο διαφορετικές μετακινήσεις πληθυσμού. Από τα μέσα του 16ου μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα παρατηρήθηκε μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις, αποτέλεσμα της επιδείνωσης της κατάστασης στην ύπαιθρο στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Είναι χαρακτηριστικό ότι η όποια αύξηση του οθωμανικού πληθυσμού μετά από το 1550 εντοπίζεται έξω από τον αγροτικό χώρο. Από τα μέσα του 17ου αιώνα παρατηρήθηκε εξάλλου, ιδίως στον ελλαδικό χώρο, ένα φαινόμενο αναδίπλωσης του πληθυσμού προς τις ορεινές περιοχές (Βεργόπουλος 1975, σ. 78-81, Φίνλεϋ 1957, σ. 206). Στην περίοδο της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας προστέθηκε τέλος και ένας τρίτος μηχανισμός ερήμωσης, η εξωτερική μετανάστευση. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, κατά την περίοδο 1650-1850 περισσότεροι από 1,5 εκατομμύριο Έλληνες μετανάστευσαν προς το εξωτερικό (Βεργόπουλος 1975, σ. 81).

Οι πληθυσμιακές κινήσεις διευκολύνθηκαν από το γεγονός ότι ο Οθωμανός χωρικός δεν ήταν δεμένος με τη γη όπως ο Δυτικός δουλοπάροικος. Η μετακίνηση των αγροτών, αν και ελεγχόμενη, ήταν πιο εύκολη από ό,τι στη Δύση μέχρι τον ύστερο Μεσαίωνα. Είναι εντούτοις σημαντικό ότι από τον 17ο αιώνα και μετά η κατάσταση αντιστράφηκε. Ο μετασχηματισμός της «υπό όρους» φεουδαλικής ιδιοκτησίας σε αστική ιδιοκτησία του ρωμαϊκού δικαίου, ήδη από τις απαρχές του απολυταρχικού κράτους, οδήγησε στην απαλλοτρίωση των δικαιωμάτων νομής, που μέχρι τότε διατηρούσαν οι Ευρωπαίοι αγρότες πάνω στη γη, και τους έσπρωξε μαζικά προς τις πόλεις (Bloch 1968, σ. 485).

Στην οθωμανική αυτοκρατορία τέτοιος ριζικός μετασχηματισμός των σχέσεων ιδιοκτησίας δεν συνέβη παρά πολύ αργότερα, με το νόμο του Τανζιμάτ το 1839 (Βεργόπουλος 1975, σ. 64). Πριν από την εποχή αυτή, διαδικασίες έκπτωσης των χωρικών από τη γη δεν υπήρξαν παρά μόνο στο περιθώριο του νόμου, κυρίως στην περίπτωση των τσιφλικιών, που δεν κάλυπταν έτσι κι αλλιώς παρά περιορισμένο τμήμα της επικράτειας. Και σ' αυτή την περίπτωση όμως δεν συνοδεύτηκαν πάντα με εκδίωξη των χωρικών από τα

χωράφια τους. Αντίθετα, η απώλεια των δικαιωμάτων νομής των χωρικών αντί να τους αποδεδεμεύσει τους καθήλωσε στη γη, εκεί όπου οι φορείς της ιδιωτικοποίησης της γης ήταν παράλληλα και φορείς της πολιτικής εξουσίας (Ασδραχάς 1975, σ. 162). Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι δεν υπήρξε στον οθωμανικό χώρο ένα μαζικό κύμα μετακίνησης προς τις πόλεις προλεταριοποιημένων αγροτών, όπως συνέβη για παράδειγμα στην Αγγλία στην περίπτωση των δυο «κινήματων των περιφράξεων» (Λαζαρίδης 1974, σ. 67). Η δεύτερη αγροτική έξοδος στην οθωμανική αυτοκρατορία είχε ως κύρια αιτία την προσπάθεια αποφυγής της αυθαιρεσίας της τουρκικής διοίκησης και γι' αυτό υποδοχείς της ήταν οι απομονωμένες και δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές και όχι οι πόλεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις αρχές του 18ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα ο πληθυσμός των πόλεων του ελλαδικού χώρου δεν παρουσιάζει εξωγενή αύξηση και παρακολουθεί απλώς τον μέσο δημογραφικό δείκτη (Κρεμμυδάς 1976, σ. 72).

2. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

2.1. Ο διοικητικός χαρακτήρας της πόλης

Η αποκεντρωμένη και πολυπολική δυτική φεουδαρχία είχε ως χωρικό προϊόν μία αντίστοιχη πολυκεντρική δομή. Από την εποχή που οι αυλές των φεουδαρχών έπαψαν να είναι μεταφερόμενες, σε συνεχή κίνηση από κτήση σε κτήση, και σταθεροποιήθηκαν γεωγραφικά (13ος αιώνας), δημιουργήθηκε ένα πυκνό πλέγμα από έδρες τοπικών ηγεμόνων που λειτουργούσαν ως πυρήνες πληθυσμιακής συγκέντρωσης (Mumford 1939, σ. 79). Το μέσο μέγεθος των πυρήνων αυτών ήταν μικρό· το γεγονός ωστόσο ότι αποτελούσαν σημεία σύγκλισης αυτόνομων τοπικών δικτύων άντλησης του αγροτικού πλεονάσματος και κέντρα άσκησης των σύνθετων λειτουργιών που περιλάμβανε η φεουδαλική έννοια της κυριαρχίας, επέτρεψε μία πρόωμη διαφοροποίησή τους από τον περιβάλλοντα αγροτικό χώρο στη βάση μιας ενδογενούς δυναμικής. Οι έδρες των οθωμανών τιμαριούχων δεν απέκτησαν ποτέ παρόμοια αυτοδυναμία. Ο ρόλος του τιμαριούχου ήταν, όπως είδαμε, πολύ περιορισμένος και δεν περιλάμβανε όλο εκείνο το φάσμα των λειτουργιών του δυτικού φεουδάρχη που έκανε αναγκαία και μια αντίστοιχη ανάπτυξη δραστηριοτήτων γύρω από τον πύργο του τελευταίου. Επιπλέον τα εισοδήματα των τιμαριών ήταν πολύ μικρά και ο αριθμός των τιμαριούχων πολύ μεγάλος για να αποτελέσουν τη βάση για διαφοροποιητικές διαδικασίες και για την ανάπτυξη μη αγροτικών λειτουργιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά το τέλος του

16ου αιώνα οι κατώτεροι τιμαριούχοι (σπαχήδες) μαζί με τις οικογένειές τους έφταναν το 1 εκατομμύριο ατόμων, σε συνολικό πληθυσμό που εκτιμάται από 16 ως 20 εκατομμύρια (Βακαλόπουλος 1974, σ. 33). Ενδεικτικό του κατακερματισμού του χώρου και των εισοδημάτων είναι, για παράδειγμα, το γεγονός ότι όταν κατακτήθηκε η Κρήτη, διαιρέθηκε σε όχι λιγότερα από 2.550 τιμάρια. Η Ρόδος περιλάμβανε 71 και η Μυτιλήνη 83 (Φίνλεν, 1957, σ. 28). Δεν υπήρχε επομένως περιθώριο για δημιουργία εισοδημάτων επαρκών για να οδηγήσουν σε προχωρημένες μορφές καταμερισμού της εργασίας σ' αυτό το επίπεδο. Έτσι τα ενδαιτήματα των τιμαριούχων δεν αποτέλεσαν πυρήνες για την ανάδυση ενός πλέγματος οικισμών. Άλλωστε από τον 17ο αιώνα, με την κρίση της διακοπής των κατακτήσεων, οι τιμαριούχοι εγκατέλειψαν τα ιδιαίτερα καταλύματά τους για να συγκεντρωθούν στις πόλεις, που αποτελούσαν ήδη έδρες του κεντρικού στρατιωτικού και διοικητικού μηχανισμού (Braudel 1985, σ. 66).

Η διοικητική λειτουργία υπήρξε, σ' αυτά τα πλαίσια, ο κύριος λόγος ύπαρξης οικιστικών κέντρων διαφοροποιημένων από τους αγροτικούς οικισμούς. Το προσωπικό του διοικητικού μηχανισμού έτεινε να μη διασπείρεται σε όλη την επικράτεια αλλά να εγκαθίσταται σε ορισμένα κέντρα. Η χωρική αυτή συγκέντρωση δημιουργούσε ένα είδος οικονομικών κλίμακας και έκανε ευκολότερο τον έλεγχο του περιβάλλοντος χώρου (Braudel 1985, σ. 33). Η ύπαρξη τέτοιων κέντρων ήταν άλλωστε προϋπόθεση της λειτουργίας του μηχανισμού εισπραχίας της προσόδου σε χρήμα (Todozon 1979, σ. 267-268). Ο διοικητικός αυτός ρόλος της οθωμανικής πόλης χρονολογείται ήδη από την εποχή της κατάκτησης η οποία οργανώθηκε από τις πόλεις που οι Τούρκοι υπέταξαν ή έχτισαν. Οι προϋφιστάμενες πόλεις έχασαν την παλαιότερη εμπορική σημασία τους αλλά δεν εξαφανίστηκαν· μετατράπηκαν, μαζί με όσες νέες δημιουργήθηκαν, σε στρατιωτικά και διοικητικά κέντρα της οθωμανικής κυριαρχίας και εστίες διάδοσης του οθωμανικού συστήματος (Anderson 1978, σ. 201). Οι πόλεις άλλαξαν περιεχόμενο αλλά δεν έπαψαν να υπάρχουν, ούτε στην πρώτη φάση της Τουρκοκρατίας. Αντίθετα, η ύπαρξη αστικών κέντρων φαίνεται ότι αποτελούσε ένα από τα σταθερά όσο και πρώιμα χαρακτηριστικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και η Δύση χρειάστηκε 2 ή 3 αιώνες για να ξεπεράσει από αυτήν την άποψη τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή (Todozon 1979, σ. 315). Ωστόσο, η πρώιμη οθωμανική διοικητική πόλη, ακόμα και όταν ήταν, από πληθυσμιακή άποψη, μεγαλύτερη από τα κέντρα των φεουδαρχών, δεν απέκτησε ποτέ την πολιτική και οικονομική δυναμική των τελευταίων, διότι δεν αποτελούσε παρά εξάρτημα ενός στατικού και συγκεντρωτικού μηχανισμού. Υπήρχε και σ' αυτή την περίπτωση μια αδυναμία ανάλογη με αυτή που χαρακτήριζε τις αγροτικές έδρες των τιμαριούχων.

Ο χαρακτήρας της πόλης είχε άμεσες επιπτώσεις στη διάρθρωση του οικιστικού δικτύου. Το σύστημα των οθωμανικών διοικητικών κέντρων δεν είχε καμιά σχέση με τον κανόνα τάξης - μεγέθους αλλά έτεινε σαφώς στον τύπο δικτύου που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της προεξάρχουσας πόλης (primate city)¹⁸, φαινόμενο συνηθισμένο άλλωστε στους μη φεουδαρχικούς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Είναι έτσι γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη, που δεν είχε περισσότερους από 50.000 κατοίκους στις παραμονές της Άλωσης, έφτασε τους 150.000 πριν από το τέλος του 15ου αιώνα. Στις αρχές του 18ου αιώνα ήταν σαφώς η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή πόλη με 2.000.000 κατοίκους, δηλαδή περίπου δύο φορές μεγαλύτερη από το Λονδίνο, τρεις από το Παρίσι και επτά από τη Ρώμη (Durant 1960, τ. ΙΑ, σ. 573). Το μέγεθος της οθωμανικής αυτοκρατορίας επέβαλλε ωστόσο μια παρέκκλιση από την κλασική μορφή του δικτύου με προεξάρχουσα πόλη, κάνοντας αναγκαία και την ύπαρξη ορισμένων άλλων μεγάλων διοικητικών πόλεων. Ο ρόλος αυτών των μεγάλων πόλεων, ολιγάριθμων άλλωστε, ήταν ωστόσο περιορισμένος στη διεκπεραίωση των εντολών της Πύλης και η ακτινοβολία τους βρισκόταν πολύ πιο κοντά σ' αυτήν της πληθώρας των υπόλοιπων πόλεων παρά της Κωνσταντινούπολης. Η χαρακτηριστική αυτή κυριαρχία της οθωμανικής πρωτεύουσας πάνω στις άλλες πόλεις αποτελούσε συστατικό στοιχείο του οθωμανικού αστικού δικτύου και δεν πρέπει να συγχέεται με την ενίσχυση του ρόλου των εθνικών πρωτευουσών που ακολούθησε την παγίωση του απολυταρχικού κράτους στη Δύση (Mumford 1939, σ. 80). Στην Ευρώπη η εξουσία των βασιλέων ακόμα και όταν είναι ισχυρή δεν είναι απόλυτη· αυτό και μετά τον 17ο αιώνα. Επιπλέον, η ισχυροποίηση της κεντρικής εξουσίας και συνακόλουθα της πρωτεύουσας συνέβη σε ένα πλαίσιο διαφορετικό από ό,τι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Από χωρική άποψη, υπήρχε ήδη ένα ευρύτερο σύνολο ιδιαίτερα ανεπτυγμένων επαρχιακών πόλεων, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Από κοινωνική άποψη, η εξέλιξη αυτή συμβαίνει κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Οι επαρχιακές ευρωπαϊκές πόλεις διέθεταν έτσι τοπικές αστικές τάξεις που τους εξασφάλιζαν αυτόνομη αναπτυξιακή και πολιτική δυναμική. Και η ενίσχυση της πρωτεύουσας αποτελούσε μέρος μιας διαδικασίας που συνολικά ενίσχυε μάλλον παρά εξασθένιζε αυτή τη δυναμική. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο όπου η απολυταρχία υπήρξε πρόωμη και δεν διέθετε επαρκή καπιταλιστική βάση, όπως στην Ισπανία, η ενίσχυση της πρωτεύουσας συμβάδισε με το μαρσιμό των άλλων πόλεων της επικράτειας (πόλεις της βόρειας Ιταλίας και της Ολλανδίας) (Anderson 1978, τ. Ι, σ. 63). Το θέμα όμως της αλ-

18. Για τον κανόνα τάξης - μεγέθους (rank-size rule) και τα αστικά δίκτυα με κυριαρχία της προεξάρχουσας πόλης βλ. Carter 1972, σ. 82-85.

ληλεπίδρασης ανάμεσα στην πόλη και την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων θα μας απασχολήσει παρακάτω και προς το παρόν θα επανέλθουμε στο διοικητικό αστικό δίκτυο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το δίκτυο αυτό έτεινε προς την κατεύθυνση μιας διχοτομικής δομής με την πρωτεύουσα στην κορυφή και ένα σύνολο ασθενικών επαρχιακών κέντρων στη βάση. Οι στοιχειώδεις οικιστικές μονάδες, πάνω από τα χωριά, ήταν τα κέντρα της κατώτερης διοικητικής μονάδας, του «καζά» (επαρχίας) (Γιαννόπουλος 1975, σ. 106). Από το κέντρο του καζά εξαρτιόταν ένας μεγάλος αριθμός τιμαρίων ή άμεσων σουλτανικών κτήσεων (Braudel 1985, σ. 33). Ο οθωμανικός καζάς ήταν μεγαλύτερος από το μέσο δυτικό φέουδο· έτσι, η κατώτερη βαθμίδα του οθωμανικού αστικού δικτύου χαρακτηρίζεται από μικρότερη γεωγραφική πυκνότητα κέντρων, σε σύγκριση με την κατώτερη βαθμίδα του δικτύου των φεουδαρχικών πόλεων. Βέβαια οι διοικητικές οθωμανικές πόλεις ήταν, για το λόγο αυτό, γενικά μεγαλύτερες από τις φεουδαρχικές έδρες της μεσαιωνικής περιόδου. Αλλά η σχετική αυτή υπεροχή δεν κατέληγε τελικά σε σημαντικά απόλυτα μεγέθη. Τα κέντρα των καζάδων ήταν, ως επί το πλείστον, μικροί οικισμοί που σπάνια ξεπερνούσαν τους 2.000 κατοίκους (Γιαννόπουλος 1975, σ. 106), και που, λόγω της αριθμητικής σταθερότητας του διοικητικού προσωπικού, δεν παρουσίαζαν καμία μακροχρόνια τάση ουσιαστικής μεγέθυνσης.

Το κυριότερο όμως διαρθρωτικό χαρακτηριστικό του δικτύου των πόλεων ήταν η αδυναμία όχι μόνο των μικρών αλλά και των μεσαίων βαθμίδων του. Η ιδιομορφία αυτή αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο στα οικιστικά δίκτυα που οργανώνονται στη βάση της διοικητικής λειτουργίας και συνδέεται με την ύπαρξη οικονομικών κλίμακας.¹⁹ Ωστόσο, στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας η αιτία του φαινομένου πρέπει να αναζητηθεί όχι σε μια εκλογίκευση τεχνικού χαρακτήρα της διάρθρωσης του δικτύου αλλά στον τρόπο με τον οποίο ήταν δομημένη η πολιτική εξουσία. Η διοικητική ιεραρχία δεν περιλάμβανε πολλά επίπεδα ούτε αποκέντρωση αρμοδιοτήτων. Δεν υπήρχαν έτσι πολλά περιθώρια για ιεραρχική διαφοροποίηση των επαρχιακών πόλεων στη βάση της διοικητικής λειτουργίας. Έτσι είναι χαρακτηριστικό ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα κέντρα των δύο μεγαλύτερων διοικητικών διαιρέσεων, των «σαντζακίων» και των «εγιαλετιών» δεν διέφεραν ουσιαστικά, από πληθυσμιακή άποψη, από τα κέντρα των καζάδων (Γιαννόπουλος 1975, σ. 106). Ανάλογες ήταν και οι επιπτώσεις από την έλ-

19. Η θεωρία των κεντρικών τόπων του Christaller ενσωματώνει αυτό το χαρακτηριστικό. Προβλέπει, έτσι, ότι ένα διοικητικό κέντρο θα ελέγχει επτά κέντρα κατώτερης βαθμίδας, ενώ στα δίκτυα που οργανώνονται στη βάση της εμπορικής λειτουργίας η σχέση αυτή είναι 1/3. Η πυραμίδα των διοικητικών κέντρων χαρακτηρίζεται συνεπώς από μια συρρίκνωση των ενδιάμεσων βαθμίδων.

λειψη ιεραρχικής δόμησης του συστήματος των τιμαρίων. Τα τιμάρια ήταν μεν διαβαθμισμένα από την άποψη του εισοδήματος που παρείχαν (χας, ζιαμέτ και απλά τιμάρια, σε φθίνουσα κλίμακα εισοδημάτων), αλλά δεν υπήρχαν ιεραρχικές εξαρτήσεις των μικρότερων από τους μεγαλύτερους τιμαριούχους. Έτσι, παρά το γεγονός ότι υπήρχε η τάση στις πρωτεύουσες των ανώτερων διοικητικών διαιρέσεων να εγκαθίστανται και περισσότεροι μεγάλοι τιμαριούχοι (Tekeli 1979, σ. 454), αυτή δεν κατέληγε σε ενίσχυση της ιεραρχικής οργάνωσης του αστικού δικτύου. Οι επιπτώσεις ήταν κυρίως ποσοτικές, στο επίπεδο των αστικών εισοδημάτων.

Η έλλειψη ιεραρχικού βάθους στο οθωμανικό οικιστικό δίκτυο έγινε ακόμα πιο έντονη κατά τη δεύτερη φάση της Τουρκοκρατίας. Με την επικράτηση του συστήματος της εκμίσθωσης των διοικητικών θέσεων και των φορολογικών προσόδων, η συνοχή της επαρχιακής διοίκησης κλονίστηκε. Οι μισθωτές ή υπεκμισθωτές, καθώς διορίζονταν απευθείας από την Κωνσταντινούπολη, έτειναν όλο και περισσότερο να αγνοούν τους τυπικά προϊσταμένους τους διοικητές των σαντζακίων ή των γγιαλετιών και να συνδιαλλάσσονται άμεσα με την Πύλη (Γιαννόπουλος 1975, σ. 106-107). Η εξέλιξη αυτή αποδιάρθρωσε ακόμα περισσότερο το αστικό δίκτυο πλήττοντας κυρίως τις ενδιάμεσες βαθμίδες του, καθώς η παλαιότερη, ήδη ατελής, ιεράρχησή του έτεινε να υλοκατασταθεί από άμεσες σχέσεις της πρωτεύουσας με το σύνολο των διοικητικών κέντρων, χωρίς τη διαμεσολάβηση άλλων βαθμίδων. Η δικαστική αυτή συνέπεσε χρονικά με την ανάπτυξη, για πρώτη φορά, ορισμένων πόλων αυτονομίας, στο ανώτερο όμως επίπεδο του δικτύου των πόλεων. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε συνέπεια των φυγόκεντρων τάσεων που αναπτύχθηκαν στην περίοδο της παρακμής από ορισμένους ισχυρούς περιφερειακούς διοικητές (πασάδες).²⁰ Το φαινόμενο αυτό ωστόσο δεν συνέβη παρά στο απόγειο του κινήματος της δημιουργίας των τσιφλικιών, γύρω στα 1800, δηλαδή στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε.

2.2. Η εσωτερική αγορά και οι σχέσεις πόλης - υπαίθρου

Ως τώρα αναφερθήκαμε στις επιπτώσεις που είχε στον οικιστικό τομέα ο χαρακτήρας της πολιτικής εξουσίας στην οθωμανική αυτοκρατορία. Μια δεύτερη σειρά επιπτώσεων απορρέει από την αδυναμία της εσωτερικής αγοράς. Αναφέραμε ήδη ότι στη Δύση αναπτύχθηκε στη διάρκεια του Μεσαίωνα ένα σύνολο οικισμών - φεουδαρχικών εδρών ανεξάρτητων από την κεντρική εξουσία. Η σημαντικότερη ωστόσο εξέλιξη στην οργάνωση του ευρωπαϊκού

20. Αλή πασάς (Γιάννενα), Μεχμέτ Αλή (Αίγυπτος), Ισμαήλ (Σέρρες) κ.ά. Βλ. Γιαννόπουλος 1975, σ. 107.

χώρου υπήρξε η ανάδυση ενός άλλου συστήματος κέντρων, βασισμένων στην εξυπηρέτηση των εμπορευματικών ανταλλαγών που άρχισαν πρώιμα να εντατικοποιούνται στο εσωτερικό της αγροτικής οικονομίας. Ήδη πριν από τον 15ο αιώνα, αν και οι μεγάλες πόλεις αποτελούσαν ακόμα μια εξαίρεση για την Ευρώπη, ο χώρος καλυπτόταν από ένα πυκνό και κανονικό δίκτυο οικισμών (Vieille 1974, σ. 7). Οι οικισμοί αυτοί συγκροτήθηκαν ανεξάρτητα από τους φεουδάρχες και από τη βασιλική εξουσία. Βάση της ανάπτυξής τους υπήρξε η δυνατότητα του χωρικού να διαθέτει ένα πλεόνασμα και να το εμπορευματοποιεί ο ίδιος αυτόνομα (Vieille 1974, σ. 7). Είναι χαρακτηριστικό ότι αναπτύχθηκαν στους τόπους όπου οι χωρικοί είχαν τη συνήθεια να προσέρχονται για να ανταλλάξουν τα προϊόντα τους (αρχικά σε είδος²¹) και όχι σε προϋπάρχουσες πόλεις συσχετισμένες με την πολιτική εξουσία ή με το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Ωστόσο η πολυπολικότητα της φεουδαρχικής πολιτικής οργάνωσης συνέβαλε και αυτή στην ενδυνάμωση αυτών των αγορών. Οι φεουδάρχες ενόησαν τα κέντρα αυτά, πηγές εισοδημάτων αλλά και σημεία διάθεσης στην αγορά της προσόδου σε είδος που διέθεταν, και προσπάθησαν να τα συνδέσουν με τις έδρες τους, παραχωρώντας ελευθερίες και ατέλειες (Bloch 1968, σ. 111).

Η εξέλιξη στον οθωμανικό χώρο ήταν ριζικά διαφορετική, γιατί η άρχουσα τάξη απορροφούσε το σύνολο σχεδόν του αγροτικού υπερπροϊόντος. Δεν έγινε έτσι δυνατή η ανάδυση ενός συστήματος εμπορευματικών κωμωπόλεων προσανατολισμένων στην εσωτερική αγορά. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι εσωτερική αγορά, με την έννοια ενός ενοποιημένου οικονομικού χώρου στον οποίον κυκλοφορούν τοπικά και εισαγόμενα εμπορεύματα, δεν υπήρξε στην οθωμανική αυτοκρατορία, παρά τον πρώιμο εκχρηματισμό. Ο αγροτικός χώρος ήταν καταδικασμένος σε μια οικονομία αυτοκατανάλωσης. Δεν υπήρχε, για παράδειγμα, μια κίνηση εγχώριων βιοτεχνικών προϊόντων από την πόλη προς την ύπαιθρο. Οι όποιες ανάγκες των χωρικών για τέτοια προϊόντα όταν δεν ικανοποιούνταν από τους ίδιους, καλύπτονταν, όπως γράφει ο Β. Παναγιωτόπουλος (1976, σ. 33) από μια πλανόδια βιοτεχνία ασκούμενη από φερόεικους τεχνίτες που λειτουργούσαν με βάση την άμεση παραγγελία. Η κατάσταση αυτή μαρτυρεί για το χαμηλό επίπεδο της εσωτερικής αγοράς και τις δυσκολίες επέκτασής της. Όσον αφορά εξάλλου στα εισαγόμενα είδη, η κατανάλωσή τους ήταν πολύ περιορισμένη, ακόμα και στους ίδιους τους εισαγωγικούς κόμβους — και πολύ περισσότερο στην ύπαιθρο. Ο κύριος αγωγός διείσδυσης των προϊόντων αυτών στην ύπαιθρο ήταν τα εποχικά πανηγύρια. Το σύστημα βασιζόταν σε μια χρονική και γεωγραφική διάταξη των

21. Η αργοπορία του εκχρηματισμού συνέβαλε και αυτή στη γεωγραφική πύκνωση του πλέγματος των αγορών.

πανηγυριών που διασφάλιζε τη δημιουργία μιας μορφής αλυσιδωτών αγορών στις οποίες μπορούσε να συμμετέχει ο ίδιος έμπορος (Ασδραχάς 1975, σ. 173). Μόνο με αυτόν τον τρόπο γινόταν δυνατή η πρόσκαιρη επίτευξη ενός επαρκούς ύψους ανταλλαγών. Η εξαιρετικά χαμηλή αγροτική ζήτηση δεν αρκούσε για να στηρίξει διαρκείς αγορές. Και δεδομένου ότι η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε με την πάροδο του χρόνου, δεν υπήρξε μετασχηματισμός του εποχικού πανηγυριού σε μόνιμη εμπορική κοινόπολη, σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Είναι ενδεικτικό ότι μεγάλες πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη και η Λάρισα δεν είχαν καν πανηγύρια, δεν λειτουργούσαν δηλαδή ως κέντρα προώθησης εμπορευμάτων προς την ενδοχώρα τους. Σε καμία πόλη δεν πραγματοποιούνταν άλλωστε περισσότερα από ένα πανηγύρια το χρόνο.²²

Αν η αυτόνομη αγροτική ζήτηση δεν κατάφερε να οδηγήσει στη δημιουργία εμπορευματικών κέντρων, ούτε η υποχρεωτική εμπορευματοποίηση και ο εκχρηματισμός προκάλεσαν διαδικασίες διαφοροποίησης στο εσωτερικό του δικτύου των αγροτικών οικισμών, διότι είχαν από την αρχή ως πόλους τις διοικητικές πόλεις. Στην πραγματικότητα, η ύπαρξη αυτών των πόλεων που ήταν ανεξάρτητες από τις αγροτικές ανταλλαγές δεν οδηγούσε παρά σε μεγαλύτερη μείωση της ζωτικότητας των τοπικών αγορών. Έτσι οι αγροτικοί οικισμοί δεν διαφοροποιήθηκαν και παρέμειναν σχεδόν στο σύνολό τους μικρά χωριά κλεισμένα στον εαυτό τους. Κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα τα μέσα μεγέθη των αγροτικών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων τοποθετούνται στο επίπεδο των 100-200 ατόμων.²³ Είναι θεμιτή η υπόθεση ότι στους επόμενους αιώνες με την έξαρση του φαινομένου της αγροτικής εξόδου, δεν πρέπει να υπήρξε αύξηση στα μεγέθη των χωριών. Είναι γνωστή άλλωστε η διαχρονική εντατικοποίηση ενός κύματος εγκατάλειψης χωριών στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ιδίως στους κάμπους.

Υπήρξε παρ' όλα αυτά στην οθωμανική αυτοκρατορία μία κατηγορία οικισμών που συνδέθηκαν με το εμπόριο. Στην περίπτωση αυτή όμως πρόκειται όχι για το εσωτερικό εμπόριο αλλά για το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Στην πρώτη φάση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δηλαδή πριν από την ενσωμάτωσή της στη διεθνή αγορά, η ανάπτυξη οικισμών συνδεμένων με το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων υπήρξε συνάρτηση δύο παραγόντων. Ο πρώτος ήταν ένα γεωγραφικό συγκριτικό πλεονέκτημα ορισμένων περιοχών της αυτοκρατορίας, το γεγονός ότι τις διέσχιζαν οι διεθνείς εμπορικοί δρόμοι που

22. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσαν τα Γιάννενα όπου ο Αλή πασάς, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία εξάλλου, δημιούργησε ένα δεύτερο πανηγύρι στις αρχές του 19ου αιώνα (Ασδραχάς 1975, σ. 173).

23. Εκτίμηση βάσει στοιχείων του Σ. Ασδραχά (1978, σ. 157-159).

συνέδεαν την Ασία και τη Δύση. Ο δεύτερος παράγοντας απέρρευε από το τεχνολογικό επίπεδο των χερσαίων μεταφορών της εποχής. Το χερσαίο μακρινό εμπόριο γινόταν με τα καραβάνια. Το σύστημα αυτό προϋπέθετε την ύπαρξη μιας ειδικής υποδομής, που περιλάμβανε αφ' ενός το οδικό δίκτυο και αφ' ετέρου μια σειρά από σταθμούς ανεφοδιασμού και διανυκτέρευσης κατά μήκος των εμπορικών δρόμων. Ένα πλέγμα από τέτοιους σταθμούς, τα «καρabanσεράια», δημιουργήθηκε πράγματι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Τα καρabanσεράια ήταν οργανισμοί που παρείχαν δωρεάν τροφή και υπηρεσίες και βρισκόνταν σε μέση απόσταση, περίπου 30 χλμ., το ένα από το άλλο (Tekeli 1979, σ. 481). Δημιουργήθηκε έτσι με την ενεργό υποστήριξη του κράτους (που κέρδιζε από αυτό το εμπόριο με τους δασμούς διέλευσης που επέβαλλε), ένα είδος εξωτερικών οικονομιών που διευκόλυνε την ανάπτυξη των διαμετακομιστικών μεταφορών μέσα στην οθωμανική επικράτεια. Προϊόν αυτών του συστήματος, στο οικιστικό επίπεδο, ήταν η δημιουργία μιας σειράς οικισμών, των «δερβενίων», σε συνδυασμό με τα καρabanσεράια (Tekeli 1979, σ. 483). Η γενικότερη σημασία των οικισμών αυτών δεν πρέπει ωστόσο να υπερεκτιμηθεί. Οι ποσότητες εμπορευμάτων που κυκλοφορούσαν με αυτόν τον τρόπο ήταν γενικά περιορισμένες. Το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων εκείνη την εποχή δεν αφορούσε παρά σε προϊόντα σπάνια και μεγάλης αξίας, διότι μόνο τότε ήταν δυνατό να ξεπεραστεί το εμπόδιο του υψηλού κόστους μεταφοράς (Amin 1973, σ. 12, 25). Επιπλέον το διαμετακομιστικό εμπόριο Ανατολής – Δύσης έχασε γρήγορα τη σημασία του κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, γιατί το κέντρο του διεθνούς εμπορίου μετατοπίστηκε από τη Μεσόγειο προς τον Ατλαντικό. Οι διαμετακομιστικοί σταθμοί στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν ξεπέρασαν έτσι το μέγεθος του χωριού και δεν εξελίχθηκαν σε κάτι ανάλογο προς τις παλαιότερες μεγάλες πόλεις μακρινού εμπορίου του αραβικού κόσμου (Amin 1973, σ. 35, Tekeli 1979, σ. 483). Ας σημειωθεί επιπλέον ότι στον ελληνικό χώρο τέτοιοι σταθμοί εμφανίστηκαν μόνο στο βόρειο τμήμα του, γιατί οι νότιες περιοχές ήταν γεωγραφικά απομονωμένες από τα διεθνή μεταφορικά δίκτυα. Αν ωστόσο τα δερβένια παρέμειναν δευτερεύοντα στοιχεία στο συνολικό σύστημα οργάνωσης του οθωμανικού χώρου, κατά τη δεύτερη φάση της Τουρκοκρατίας αναπτύχθηκε μια άλλη κατηγορία οικισμών βασισμένων στο μακρινό εμπόριο, με πολύ σημαντικότερο ρόλο. Η ενσωμάτωση του οθωμανικού χώρου στη διεθνή αγορά οδήγησε σε μια ανάκαμψη των μεταφορών από την οθωμανική αυτοκρατορία προς τη Δύση. Ο χαρακτήρας αυτών των μεταφορών ήταν πλέον εξαγωγικός και όχι διαμετακομιστικός. Το γεγονός ότι τα διακινούμενα προϊόντα δεν ήταν τα παραδοσιακά σπάνια είδη του προκαπιταλιστικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων αλλά αγροτικά προϊόντα μεγάλου όγκου, επέβαλλε μια στροφή από τις χερσαίες στις θαλάσσιες μεταφορές. Άλλωστε, η κατάσταση του οδι-

κού δικτύου επιδεινώθηκε ιδιαίτερα από τον 17ο αιώνα και μετά. Οι θαλάσσιες μεταφορές δεν προϋπέθεταν, όπως οι χερσαίες, ένα διεσπαρμένο δίκτυο σταθμών αλλά ένα, γενικά μικρότερο, αριθμό λιμανιών όπου γινόταν η συγκεντροποίηση του προϊόντος και στη συνέχεια η εξαγωγή του. Αναπτύχθηκε έτσι με αφητηρία αυτόν το ρόλο, μια σειρά από οικισμούς με σαφή μη αγροτικό χαρακτήρα και, μερικές φορές, με μεγάλο μέγεθος, με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη. Ο ρόλος των πόλεων του εξωτερικού εμπορίου δεν πρέπει να συγχέεται με αυτόν των κέντρων - τοπικών αγορών, διότι δεν συνδέεται με την οργάνωση της εσωτερικής αγοράς. Η κύρια λειτουργία τους ήταν η συνάρθρωση του οθωμανικού αγροτικού χώρου με τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Η ανάπτυξή τους καθορίστηκε έτσι περισσότερο από την απορροφητικότητα και το δυναμισμό της διεθνούς αγοράς παρά από την ενδοχώρα τους ή από τον διοικητικό μηχανισμό.²⁴ Στο πρόβλημα που θέτουν αυτές οι πόλεις θα επανέλθουμε στο τελευταίο μέρος αυτού του κεμένου, που αναφέρεται ειδικότερα στην περίοδο της πρόδρασης της οθωμανικής αυτοκρατορίας στη διεθνή αγορά. Μπορούμε ωστόσο να πούμε από τώρα ότι οι πόλεις αυτές, που αναπτύσσονται αρκετά καθυστερημένα (18ος αιώνας), δεν οδήγησαν στην ολοκλήρωση του οικιστικού δικτύου, αλλά μάλλον στην περαιτέρω μείωση της συνοχής του. Δεν άλλαξαν επίσης τον κατά βάση μη παραγωγικό προσανατολισμό της οθωμανικής πόλης.

2.3. Αστικός χώρος και καπιταλιστικός μετασχηματισμός

Στη δυτική Ευρώπη οι εξελίξεις που προαναφέραμε οδήγησαν σε μια πόλη που προήλθε από τη διασταύρωση της φεουδαρχίας και της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Πρόκειται για άμεση συνέπεια του χαρακτήρα της φεουδαρχίας, που όχι μόνο δεν αποτελούσε μια οικονομία αποκλειστικά αγροτική, αλλά υπήρξε ο μόνος τρόπος παραγωγής στην ιστορία που παραχώρησε μια αυτόνομη δομική θέση στην αστική παραγωγή και τις αστικές ανταλλαγές (Anderson 1978, τ. Ι, σ. 21-23). Στο οθωμανικό σύστημα η πόλη παρέμεινε, αντίθετα, πλήρως, στο εσωτερικό των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων, χώρος διαχείρισης και κυριαρχίας δεμένος με την κοινωνική πρωτοκαθεδρία του πολιτικοδιοικητικού μηχανισμού. Ο κόσμος της πόλης διατηρούσε έτσι με την ύπαιθρο σχέσεις εκμετάλλευσης στην πιο καθαρή μορφή τους, της μο-

24. Μια ανάλυση της λειτουργίας της πόλης-κέντρου εξωτερικού εμπορίου, πόλης-πρακτορείου (*ville comptoire*), όπως χαρακτηρίζει ο Κ. Μοσκόφ τη Θεσσαλονίκη, υπάρχει στο Μοσκόφ 1974 β, Μέρος Ι. Για ανάλογες περιπτώσεις σε άλλους γεωγραφικούς χώρους βλ. McGee 1971, Rofman 1974.

νόδρομης ροής πλεονάσματος. Αυτό ισχύει όχι μόνο στην περίπτωση της φορολογίας αλλά και στη λιγότερο διαφανή περίπτωση της υποχρεωτικής εμπορευματοποίησης. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση με το κλασικό μοντέλο αγροτικής αγοράς του Von Thünen, του οποίου έχουν επισημανθεί οι μορφολογικές ομοιότητες με τον οθωμανικό καζά.²⁵ Ο Thünen υποθέτει ένα κλειστό σύστημα ανταλλαγών που συγκροτείται από μία απομονωμένη πόλη στο μέσο μιας ισότροπης —ως προς τη γονιμότητα και τις μεταφορές— αγροτικής περιοχής. Στην περίπτωση του Thünen ωστόσο το κοινωνικό πλαίσιο του μοντέλου είναι η απλή εμπορευματική παραγωγή. Οι τιμές διαμορφώνονται έτσι ελεύθερα (με οριακό τρόπο) και η τιμή του αγροτικού προϊόντος στο κέντρο είναι συνάρτηση της τιμής στην περιφέρεια συν τα έξοδα μεταφοράς. Ο μηχανισμός αυτός δημιουργεί περιθώρια χρηματικών εισοδημάτων στους παραγωγούς που χωροθετούνται στις ενδιάμεσες ζώνες και εκεί βασίζεται η δυνατότητα αμφίδρομων ανταλλαγών πόλης — υπαίθρου. Στην οθωμανική αυτοκρατορία ο μηχανισμός διαμόρφωσης των τιμών απέκλειε τη δημιουργία εισοδημάτων βασισμένων σε διαφορεική πρόσοδο λόγω θέσης. Ο χωρικός ήταν διοικητικά υποχρεωμένος να μεταφέρει ο ίδιος την παραγωγή του στην πλησιέστερη αγορά (Tekeli 1979, σ. 484). Η τιμή δεν σχηματιζόταν έτσι με βάση την οριακή τιμή της περιφέρειας αλλά στο κέντρο, εξαφανίζοντας τη δυνατότητα εισπραξης διαφορεικής προσόδου από τον πωλητή. Έτσι, ακόμα και στην περίπτωση των προϊόντων που η τιμή αγοράς δεν καθοριζόταν με άμεση διοικητική παρέμβαση, ο μηχανισμός οδηγούσε σε μια τιμή ισορροπίας προς τα κάτω και όχι προς τα πάνω. Ο καζάς δεν λειτούργησε κατά συνέπεια ως αγορά. Και παρά το γεγονός ότι αρχικά υπήρξε μία τάση ομοιόμορφης διαίρεσης της επικράτειας σε καζάδες με ακτίνα ίση με την πορεία μιας ημέρας (για να διευκολύνεται η μετακίνηση των χωρικών), σύντομα η βαθύτερη μη οικονομική λογική του συστήματος προκάλεσε τη γεωγραφική του αποδιοργάνωση. Σε αντίθεση με το μοντέλο του Thünen, που χαρακτηρίζεται από υψηλή εσωτερική συνοχή, στους καζάδες η απόσταση από το κέντρο αποτέλεσε παράγοντα διάλυσης και χαλάρωσης του ορίου (Tekeli 1979, σ. 484). Έτσι ο καζάς δεν υπήρξε κύτταρο για τη δημιουργία ενός δικτύου κεντρικών θέσεων με σαφή όρια. Αντίθετα η οργάνωση του χώρου στην οθωμανική ύπαιθρο παρέμεινε ρευστή και χωρίς οικονομικά ενεργό διάρθρωση.

Η προκαπιταλιστική πόλη γενικά δεν μπορεί να υπάρξει παρά στη βάση του πλεονάσματος που προέρχεται από τη γη. Η δυναμική της ωστόσο επηρεάζεται άμεσα από τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας ιδιοποίησης και από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται το ιδιοποιούμενο προϊόν της αγροτι-

25. Βλ. Tekeli 1979, σ. 484 και Ασδραχάς 1975, σ. 167.

κής εργασίας. Το γεγονός ότι η σχέση πόλης – υπαίθρου στην οθωμανική αυτοκρατορία αντιστοιχούσε αποκλειστικά στους δύο πόλους της κυρίαρχης σχέσης εκμετάλλευσης σε συνδυασμό με το συγκεκριμένο περιεχόμενο αυτής της σχέσης καθόρισαν και τις ουσιαστικές αδυναμίες της οθωμανικής πόλης. Η ανυπαρξία πραγματικής εμπορικής λειτουργίας οδηγούσε πράγματι σε διπλή εξάρτηση. Η έλλειψη ιδιαίτερων δικτύων άντλησης του αγροτικού πλεονάσματος, αυτόνομων από τον κυρίαρχο φορολογικό μηχανισμό, είχε άμεσες επιπτώσεις στην ταξική διαστρωμάτωση της πόλης και στην ικανότητά της να παίζει καταλυτικό ρόλο προς την κατεύθυνση της ανάδυσης νέων κοινωνικών σχέσεων, γιατί η ύπαρξή της ήταν εξαρτημένη καθοριστικά από την αναπαραγωγή των υφιστάμενων σχέσεων. Όμως θα επανέλθουμε στο θέμα αυτό παρακάτω. Ένα δεύτερο είδος εξάρτησης τη συνδέει εξάλλου με την ύπαιθρο. Η ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος δεν προϋποθέτει κάποιες ανταλλαγές με τον αγροτικό κόσμο. Οι σχέσεις πόλης – υπαίθρου χαρακτηρίζονται έτσι από παθητικό και παρασιτικό χαρακτήρα, ως προς τις οικονομικές λειτουργίες. Το γεγονός ότι η απορρόφηση του πλεονάσματος δεν έχει σχέση με την ανάπτυξη αγροτικής ζήτησης ανεξαρτητοποιεί την πόλη από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στον αγροτικό χώρο και την απαλλάσσει από την υποχρέωση να παρέμβει οργανωτικά σ' αυτόν. Είδαμε άλλωστε ότι η απάντηση της άρχουσας οθωμανικής τάξης στην κρίση εισοδημάτων από τον 16ο αιώνα και μετά δεν ήταν η επαναστατικοποίηση της παραγωγής αλλά η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης. Όμως η φαινομενική αυτή ανεξαρτησία υποκρύπτει μια βαθύτερη εξάρτηση, γιατί δεν αναπτύχθηκε ένας καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο που θα προσέδιδε στην πρώτη αυτόνομη παραγωγική βάση. Ο καταμερισμός των έργων είναι βέβαια προϋπόθεση της ύπαρξης του αστικού φαινομένου· στο οθωμανικό σύστημα όμως αυτός παραμένει μόνο κοινωνικός με την έννοια ότι δεν μεταφέρθηκε και στο πεδίο της υλικής παραγωγής.

Υπήρχε βέβαια στην οθωμανική πόλη παραγωγή υλικών αγαθών. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης εμφανίστηκε στις πόλεις ένα στρώμα μικροβιοτεχνών - μικρεμπόρων (Anderson 1978, τ. II, σ. 201). Από την αρχή, ωστόσο, η διεξόδος αυτής της βιοτεχνίας δεν ήταν η ύπαιθρος αλλά η ζήτηση της ίδιας της πόλης και κυρίως του στρατιωτικού και διοικητικού μηχανισμού.²⁶ Έτσι, η έλλειψη εκείνων των αλληλεπιδράσεων που χαρακτηρίζουν κατά την ίδια περίοδο τις σχέσεις βιοτεχνίας των πόλεων και αγροτι-

26. Βλ. για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η υφαντουργία της οποίας εξυπηρετεί το στράτευμα: Μοσκόφ 1974β, σ. 32. Βέβαια στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η βιοτεχνική της παραγωγή είχε και εξαγωγικό προσανατολισμό, αλλά η γενική τάση της βιοτεχνίας των πόλεων δεν έπαυε να είναι η εξυπηρέτηση της κρατικής και της αστικής ζήτησης. Βλ. Ασδραχάς 1975, σ. 165.

κής υπαίθρου στη Δύση, ήταν εγγεγραμμένη στη λογική της τουρκικής βιοτεχνίας. Το γεγονός αυτό την αποστέρησε από κάθε δυνατότητα εξέλιξης αυτόνομης από το κυρίαρχο σύστημα. Η δραστηριότητα των βιοτεχνών, οργανωμένων σε συντεχνίες από το τέλος του 16ου αιώνα, ήταν επιπλέον υπό τον κρατικό έλεγχο όχι μόνο όσον αφορά στην απορρόφηση του προϊόντος, αλλά και ως προς τις τιμές, τις προμήθειες και το γενικότερο πλαίσιο λειτουργίας (Anderson 1978, τ. II, σ. 201, Κρεμμυδάς 1976, σ. 46). Η στενή αυτή επίβλεψη των συντεχνιών ενίσχυε τον εγγενή σ' αυτή μορφή οργάνωσης της εργασίας τεχνολογικό συντηρητισμό και την κοινωνική ακινησία. Η οικονομική πολιτική χαρακτηριζόταν άλλωστε από σαφείς διακρίσεις εις βάρος κάθε μορφής δημιουργίας κεφαλαίου και κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στο εσωτερικό της μεταποίησης, ευνοώντας τη μικρή παραγωγή και την αρχαϊκή συντεχνιακή δομή (Anderson 1978, τ. II, σ. 103, Todorov 1979, σ. 117). Και η μακροχρόνια στασιμότητα των τιμών των βιοτεχνικών προϊόντων εμπόδιζε και αυτή την εμφάνιση διαφοροποιητικών διαδικασιών και τη συγκέντρωση κεφαλαίου στον βιοτεχνικό κόσμο. Η τυπική οθωμανική πόλη κυριαρχήθηκε έτσι από μια μάζα μικροεπαγγελματιών του παζαριού, καθυστερημένη και στάσιμη, που απέτρεπε κάθε κοινωνική εξέλιξη ικανή να οδηγήσει σε οικονομικό εκσυγχρονισμό. Στην ίδια ακινησία ωθούσε και η περιφρόνηση προς κάθε πνεύμα καινοτομίας και επιχειρηματικού ορθολογισμού (Φίνλεϋ 1957, σ. 48-49). Η κοινωνική και πολιτική λειτουργία των Οθωμανών τους προσέδιδε, στην περίοδο της ακμής, το χαρακτήρα μιας στρατιωτικής κάστας, που η κύρια ενασχόλησή της ήταν ο ιερός πόλεμος (Svoronos 1972, σ. 17). Λειτουργίες όπως το εμπόριο ή η βιοτεχνία ήταν έτσι κοινωνικά υποβαθμισμένες και δεν προσείλκυαν την κυρίαρχη οθωμανική τάξη. Οι κυρίαρχες οικονομικές (έλλειψη εσωτερικής αγοράς), πολιτικές (ρόλος του κράτους) και ιδεολογικές σχέσεις ήταν συνεπώς βασικοί ανασταλτικοί παράγοντες στην ανάπτυξη της παραγωγικής βάσης των πόλεων. Οπωσδήποτε, το γεγονός ότι στην τυπική οθωμανική πόλη δεν συγκεντρώνονταν ιδιαίτερα μεγάλες περιουσίες, όπως είδαμε, επέτεινε τις δυσκολίες συσσώρευσης αλλά δεν ήταν η πηγή τους. Όταν, πράγματι, στη δεύτερη φάση της Τουρκοκρατίας άρχισαν να δημιουργούνται περιουσίες, στη βάση του τσιφλικιού ή της αυτόνομης κάποιων περιφερειακών αξιωματούχων, αυτές δεν έτειναν να παίρνουν τη μορφή κεφαλαίου.²⁷ Η τάξη που απομυζούσε το αγροτικό πλεόνασμα στην οθωμανική κοινωνία δεν επένδυε ούτε στο εξωτερικό εμπόριο, ούτε στη βιοτεχνία ή τη βιομηχανία· οι επενδυτικές της προτεραιότητες ήταν η αγορά φο-

27. Ούτε στην Ευρώπη άλλωστε η αποθησαύριση οδήγησε από μόνη της στο σχηματισμό κεφαλαίου, και πολύ περισσότερο στη βιομηχανική παραγωγή. Βλ. Λαζαρίδης 1977, σ. 78.

ρολογικών προσόδων ή κρατικών θέσεων και η κερδοσκοπία στη γη.²⁸ Στο πρώτο θέμα έχουμε ήδη αναφερθεί. Η δεύτερη περίπτωση παρουσιάζει εξωτερικές ομοιότητες με μια στροφή στις επενδύσεις στην αγροτική γη που εμφανίστηκε την ίδια περίπου εποχή και στη Δύση. Το κοινωνικό περιεχόμενο αυτής της πρακτικής ήταν ωστόσο διαφορετικό στους δύο χώρους. Στην Ευρώπη είναι η ανερχόμενη αστική τάξη που αποκτά προοδευτικά αγροτικές γαίες (εξαγορά φέουδων) επενδύοντας εισοδήματα αστικής προέλευσης και εισάγοντας στην ύπαιθρο νέες κοινωνικές σχέσεις και μορφές οργάνωσης της παραγωγής (Vieille 1974, σ. 12). Η τουρκική περίπτωση περιλαμβάνει κυρίως τη διαδικασία σχηματισμού τσιφλικιών. Η δημιουργία τσιφλικιών βασισμένη στη δημιουργία χρηματικών εισοδημάτων σε ορισμένα κυρίαρχα στρώματα της οθωμανικής κοινωνίας μέσω της ανακατανομής της φορολογικής προσόδου (Ασδραχάς 1978, σ. 227-228), προήλθε, όπως είδαμε, από την ενσωμάτωση του οθωμανικού συστήματος στο διεθνές μερκαντιστικό σύστημα. Οι τσιφλικούχοι δεν ήταν έτσι καπιταλιστές με τη δυτική έννοια, παρά το γεγονός ότι αποτελούσαν ένα στρώμα με μικτά καπιταλιστικά και οθωμανικά στοιχεία. Ο υβριδικός τους χαρακτήρας τους απαγόρευε να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της διευρυνόμενης αναπαραγωγής καπιταλιστικών σχέσεων στο εσωτερικό της οθωμανικής υπαίθρου.

Αντίστοιχα προβλήματα συναντούσε η εισαγωγή καπιταλιστικών σχέσεων στη βιοτεχνία των πόλεων. Η τελευταία αποτελούσε ένα πεδίο όπου το συντεχνιακό πνεύμα και ο κρατικός έλεγχος είχαν καταργήσει το συναγωνισμό. Η βιοτεχνική παραγωγή δεν παρείχε έτσι πρόσφορο έδαφος για την επένδυση μεγάλων χρηματικών ποσών. Η αγορά ήταν περιορισμένη, οι τιμές ελεγχόμενες και το τεχνολογικό επίπεδο δεν απαιτούσε σημαντικό πάγιο κεφάλαιο. Θα προσθέσουμε έναν ακόμα παράγοντα: δεν υπήρξε στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπως είδαμε, κίνημα συρροής προλεταριοποιημένων αγροτών στην πόλη που θα προσέφερε άφθονο και φτηνό εργατικό δυναμικό. Αν, ωστόσο, στη Δύση το κίνημα αυτό έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού (Anderson 1978, τ. Ι, σ. 250), η έλλειψη αυτού του παράγοντα στην οθωμανική κοινωνία δεν είναι παρά μία επιμέρους πλευρά της γενικότερης αδυναμίας της να οδηγήσει σε καπιταλιστικές σχέσεις. Είναι πράγματι συζητήσιμο αν η εισροή προλεταριοποιημένων στρωμάτων στην οθωμανική πόλη θα αρκούσε για να προκαλέσει την ανάπτυξη ενός βιομηχανικού καπιταλισμού.

Δεδομένων των εμποδίων που προαναφέραμε, είναι θεμιτή η υπόθεση ότι μια τέτοια πληθυσμιακή μετακίνηση δεν θα κατέληγε στη μανουφακτούρα αλλά στη δημιουργία περιθωριοποιημένων αστικών στρωμάτων. Κάτι τέτοιο

28. Βλ. Ασδραχάς 1975, σ. 166, Todorov 1979, σ. 274.

συνέβη άλλωστε κατά την πρώτη φάση της Τουρκοκρατίας, που σηματοδεύτηκε πράγματι από μια αγροτική έξοδο προσανατολισμένη στην πόλη. Η αδυναμία της παραγωγικής βάσης της πόλης να απορροφήσει διευρυνόμενη αυτό το δυνάμει εργατικό δυναμικό, οδήγησε τελικά στην πύκνωση των αντιπαραγωγικών στρωμάτων του παζαριού (Anderson 1978, σ. II, σ. 153).

Η απουσία ανεξάρτητης αστικής τάξης διατηρεί τέλος αμφίδρομες σχέσεις και με ένα άλλο χαρακτηριστικό της οθωμανικής πόλης: την έλλειψη πολιτικής αυτονομίας. Η διαφορά από τη Δύση είναι για μια ακόμα φορά χαρακτηριστική. Η ευρωπαϊκή «ελεύθερη πόλη» που αναπτύχθηκε στα μεσοδιαστήματα του κατακερματισμένου φεουδαρχικού χώρου αποτελεί μια πραγματικότητα ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα. Η ύπαρξη ιδιαίτερων πολιτικοδικητικών θεσμών, η αυτόνομη νομική υπόσταση και άμυνα — χαρακτηριστικά ενός μεγάλου ποσοστού των φεουδαρχικών πόλεων— τους προσέδωσαν εσωτερική συνοχή και υψηλό βαθμό αυτόνομης δυναμικής (Mumford 1939, σ. 24-25). Είναι αυτή η πολιτική ιδιαιτερότητα της πόλης που, όπως γράφει ο Castells, τη μετέτρεψε σε έναν ξεχωριστό κόσμο και καθόρισε την οροθέτησή της ως κοινωνικού οργανισμού (1973, σ. 25). Η ιδεολογία της συμμετοχής στην πόλη, που διατηρήθηκε μέχρι και τη βιομηχανική εποχή, είχε ως ιστορική αφετηρία αυτή την κατάσταση.

Το συγκεντρωτικό οθωμανικό κράτος δεν άφηνε περιθώρια για ανάλογη αστική αυτονομία. Είναι γεγονός βέβαια ότι από τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας συναντιούνται στα χωριά και τις πόλεις αντιπρόσωποι των κατοίκων που συμμετέχουν μαζί με τους εκπροσώπους της κεντρικής διοίκησης στην κατανομή των φόρων και στη ρύθμιση ορισμένων τοπικών υποθέσεων (Svoronos 1972, σ. 20). Αυτός ο θεσμός παρουσιάζεται ήδη από τον 16ο αιώνα ως μια μορφή κοινοτικής οργάνωσης. Οι οθωμανικές κοινότητες όμως ήταν πλήρως ελεγχόμενες από την κεντρική εξουσία. Δεν αποτέλεσαν όργανο αστικής αυτοδυναμίας —δεν υπήρξε στην οθωμανική αυτοκρατορία κάτι παρόμοιο προς τις μεσαιωνικές χάρτες των αστικών ελευθεριών²⁹— αλλά αντίθετα, όργανα για την είσπραξη των φόρων και για την εκλογίκευση της διοίκησης της τεράστιας έκτασης της τουρκικής αυτοκρατορίας (Βακαλόπουλος 1974, σ. 55). Επιπλέον, κάθε φορά που ο πληθυσμός ενός οικισμού ήταν σχετικά πολυάριθμος χωριζόταν σε περισσότερες από μία κοινότητες, καθεμία από τις οποίες είχε ξεχωριστή θεσμική ύπαρξη και διοίκηση (Svoronos 1972, σ. 20). Οι ξεχωριστές αυτές κοινότητες αντανά-

29. Στον ελλαδικό χώρο, κάποια φαινόμενα ουσιαστικής κοινοτικής αυτονομίας παρουσιάστηκαν μόνο κατά τον 18ο αιώνα. Στο θέμα αυτό αναφερόμαστε παρακάτω. Επισημαίνουμε ωστόσο εδώ, ότι στην Ευρώπη τέτοιες χάρτες (chartes des coutumes) από τον 13ο αιώνα και μετά υπήρξαν ένας γενικευμένος θεσμός, βλ. Bloch 1968, σ. 385.

κλούσαν τις γεωγραφικές, επαγγελματικές και άλλες ομάδες που δρούσαν στο εσωτερικό της πόλης. Λειτουργησε έτσι ο θεσμός αυτός, τουλάχιστον στον αστικό χώρο, ως μέσο κατακερματισμού της συνοχής της πόλης και ακύρωσης κάθε δυνατότητας να αντιπαρατεθεί στον εξωτερικό κόσμο ως ενιαία οντότητα. Είναι ενδεικτικό ότι η πόλη καθραυτή δεν απέκτησε ποτέ νομική υπόσταση ως ξεχωριστός κοινωνικός και χωρικός οργανισμός. Η οθωμανική κοινότητα δεν έχει έτσι σχέση με την κοινότητα της φεουδαρχικής Ευρώπης που προήλθε από τον αμοιβαίο όρκο υποστήριξης των αστών και υπήρξε θεσμός διάβρωσης των φεουδαρχικών σχέσεων (Bloch 1968, σ. 492-493).

Θα προσθέσουμε κάποιες ακόμα θεσμικές ιδιαιτερότητες της οθωμανικής πόλης. Το Πανεπιστήμιο λείπει τελείως. Λείπει δηλαδή ένας θεσμός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανατροπή των φεουδαρχικών ιδεολογικών σχέσεων και στην κατοχύρωση της αυτονομίας της πόλης ακόμα και στην περίοδο των ευρωπαϊκών απολυταρχικών κρατών (Mumford 1939, σ. 32-35). Η τουρκική συντεχνία, το σινάφι, απέχει πολύ, εξάλλου, από την ευρωπαϊκή (guilde). Τα σινάφια, πέρα από τον γενικότερα συντηρητικό χαρακτήρα τους, δεν υπήρξαν θεσμοί αυτοπροστασίας του πληθυσμού αλλά όργανα του κρατικού ελέγχου (Todorov 1979, σ. 115). Ανάλογος ήταν τέλος και ο ρόλος των θρησκευτικών οργανώσεων που επίσης παρενέβαιναν στη διαχείριση των πόλεων.

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά καθόρισαν τη διαφοροποίηση της εξέλιξης της οθωμανικής από την ευρωπαϊκή πόλη. Στην Ευρώπη, η ανάπτυξη της παραγωγικής βάσης των πόλεων οδήγησε από ένα σημείο και πέρα στην ανάπτυξη μέσα από το αδιάθροτο σύνολο των οικισμών ενός ιεραρχημένου δικτύου αστικών κέντρων. Η ιεράρχηση του δικτύου βασίστηκε σε δύο διαφορετικές αρχές. Σε ένα πρώτο επίπεδο οι πόλεις άρχισαν να συγκροτούν ένα σύστημα ιεραρχημένο βάσει του ρόλου τους ως κεντρικού τόπου απέναντι σε μια αγροτική αγορά και της σπανιότητας των διακινούμενων εμπορευμάτων. Ο χαρακτήρας αυτός της πόλης ως τοπικής αγοράς παραμένει κυρίαρχος, από ποσοτική άποψη, μέχρις αργά. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα το 75% των εμπορικών πράξεων γινόταν ακόμα σ' αυτή τη βάση, δηλαδή την τοπική (Λαζαρίδης 1977, σ. 117). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, άρχισαν να αναπτύσσονται ανταλλαγές ανάμεσα στις πόλεις. Υπόβαθρο αυτής της εξέλιξης ήταν η εξειδίκευση των παραγωγικών δραστηριοτήτων των πόλεων μέσω του συναγωνισμού και στη βάση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων και των οικονομιών συγκέντρωσης.³⁰ Η ανά-

30. Βλ. για μια εκτενή συζήτηση πάνω στις αστικές εξωτερικές οικονομίες και το ρόλο τους στην εξειδίκευση των πόλεων: Isard 1956, κεφ. 8.

πτυξη αυτού του πλέγματος αστικών αλληλεξαρτήσεων υπήρξε καθοριστικό βήμα στη διαδικασία της καπιταλιστικής αστικοποίησης, σπάζοντας τη γεωγραφική καθαρότητα του δικτύου των αγροτικών αγορών και οδηγώντας σε μια γρήγορη όσο και διαφοροποιημένη επιτάχυνση της ανάπτυξης των πόλεων.

Η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας πόλης — υπαίθρου και η οργάνωση των πόλεων σε ένα ιεραρχημένο δίκτυο συμπληρωματικότητας αποτέλεσαν δύο παράγοντες με δυναμικό χαρακτήρα που οδήγησαν στη συγκρότηση της αστικής τάξης των πόλεων. Προϋπόθεση αυτής της πολύπλοκης διαδικασίας ήταν, όπως είδαμε, η εντατικοποίηση των ανταλλαγών στην ύπαιθρο και η εγκαθίδρυση στις πόλεις αυτόνομων μηχανισμών άντλησης του αγροτικού πλεονάσματος. Το γεγονός ότι οι μηχανισμοί αυτοί στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν εξ ολοκλήρου στα χέρια της κυρίαρχης στρατιωτικοδιοικητικής τάξης καθόρισε την αδυναμία της οθωμανικής αστικοποίησης να ακολουθήσει μια πορεία, όπως η παραπάνω, και της οθωμανικής πόλης να λειτουργήσει ως εστία σχηματισμού μιας αστικής τάξης. Το θεμελιώδες αυτό χαρακτηριστικό είχε ως συνέπεια ότι η πόλη στο οθωμανικό σύστημα δεν ήταν κέντρο δημιουργίας καπιταλιστικών σχέσεων και ενδογενούς συσσώρευσης του κεφαλαίου, λειτουργίες της πόλης που υπήρξαν στη βάση του καπιταλιστικού μετασχηματισμού των δυτικών χωρών. Η οθωμανική πόλη δεν υπήρξε έτσι παράγοντας κοινωνικής αλλαγής. Με αυτή την έννοια αντιστοιχεί σε αυτό που οι Redfield και Singer αποκαλούν «ορθογεννητική» πόλη, πόλη της παράδοσης και όχι «ετερογεννητική», εστία νέων σχέσεων που έρχονται σε αντίθεση με τον κυρίαρχο πολιτισμό και την κατεστημένη κοινωνική οργάνωση (Carter 1972, σ. 36). Αντίθετα, ωστόσο, από την εξελικτική λογική αυτού του σχήματος, το πέρασμα από τον έναν στον άλλο τύπο πόλης δεν αποτελεί αυτόματη και αναπόφευκτη διαδικασία. Και η στασιμότητα της οθωμανικής πόλης δεν συνιστά παρέκκλιση από κάποια υποτιθέμενη γενικά ισχύουσα διαλεκτική του αστικού φαινομένου, αλλά αποτέλεσμα των συγκεκριμένων κοινωνικών διαδικασιών πάνω στις οποίες ήταν θεμελιωμένη.

3. Ο ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΑΓΟΡΑ

Η περίοδος της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας συμπίπτει με την έναρξη της διαδικασίας ενσωμάτωσης των περιοχών της στη διεθνή καπιταλιστική αγορά, η οποία άρχισε να μορφοποιείται κατά τον 18ο αιώνα. Οι άμε-

σες οικονομικές πλευρές αυτής της διαδικασίας ήταν δύο: η εξειδίκευση και η εντατικοποίηση της αγροτικής οικονομίας, που άρχισε να τροφοδοτεί την ευρωπαϊκή αγορά, και η ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου. Οι εξελίξεις αυτές ήταν ιδιαίτερα εμφανείς στον ελλαδικό χώρο. Άξονές τους υπήρξαν η βιοτεχνία, η γεωργία, το εμπόριο και οι μεταφορές.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στον εποικισμό του ορεινού χώρου, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, από τους κατοίκους των πεδιάδων. Η σχετική απαλλαγή από την οθωμανική καταπίεση και εκμετάλλευση, πολύ λιγότερο ισχυρές στα βουνά, συνέβαλε στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης. Από τα τέλη του 17ου αιώνα άρχισε έτσι μία πρώτη συσσώρευση υλικών αγαθών που οδήγησε στη διαφοροποίηση της παραγωγής (Μοσκόφ 1974α, σ. 79). Η χαμηλή γονιμότητα της γης προσανατόλισε στη βιοτεχνία, και ήδη πριν από το 1750 υπήρχε ένας αξιόλογος αριθμός ορεινών βιοτεχνικών κέντρων: Τίρναβος, Αγιά, χωριά Πηλίου, Μοσχόπολις, Συράκο, Ζαγοροχώρια, Δημητσάνα (Μοσκόφ 1974α, σ. 84, Κορδάτος 1973, σ. 32). Η βιοτεχνία αυτή είναι νέα, δεν ταυτίζεται με την παραδοσιακή βιοτεχνία των πόλεων. Είναι στραμμένη προς τη διευρυνόμενη ευρωπαϊκή αγορά και όχι προς τη ζήτηση του στρατιωτικού και πολιτικού μηχανισμού και λειτουργεί έξω από το σύστημα της συντεχνίας. Έστω και με εμβρυώδη και ατελή τρόπο, η παραγωγή στηρίζεται στην υπεραξία και διέπεται από σχέσεις κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα: ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, μισθωτή εργασία.³¹

Οικονομικοί μετασχηματισμοί επίσης συντελέστηκαν στις πεδιάδες. Η επαναλειτουργία του διηπειρωτικού εμπορίου από τις αρχές του 18ου αιώνα έδωσε νέο προσανατολισμό στις καλλιέργειες, κατευθύνοντάς τις προς εξαγώγιμα προϊόντα προοριζόμενα για την ευρωπαϊκή αγορά (Τσουκαλάς 1981, σ. 47-48). Ιδίως μετά από το 1750 η αύξηση της διεθνούς ζήτησης δημητριακών, που ανέτρεψε τη μακροχρόνια σταθερότητα των τιμών, λειτούργησε καταλυτικά και παρατηρήθηκε σαφής τάση διεύρυνσης του γεωργικού χώρου (Παναγιωτόπουλος 1976, σ. 35-36). Η διαδικασία αυτή ήταν συνδεδεμένη με την ανάπτυξη των τσιφλικιών. Η στροφή στις εξαγωγές παρατηρήθηκε κυρίως στις πεδινές ζώνες της Θεσσαλίας, της Πελοποννήσου και της Ηπείρου, στις οποίες γενικεύθηκε το εμπορευματικό τσιφλίκι (Βεργόπουλος 1975). Η εξέλιξη αυτή διευκολύνθηκε από την αγροτική έξοδο, που επιτάχυνε τον προσανατολισμό στις εκτατικές καλλιέργειες. Στα τσιφλίκια πρέπει να προστεθεί και μια δεύτερη —πολύ πιο περιορισμένη και εντοπισμένη γεωγραφι-

31. Ο κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας της ορεινής βιοτεχνίας πρωτουποστηρίχθηκε από τον Γ. Κορδάτο (1973, σ. 10). Παρά τις κάποιες παραλλαγές, στην ίδια άποψη καταλήγουν και οι περισσότεροι νεότεροι ιστορικοί (Μοσκόφ 1974α, σ. 75-84, Ασδραχάς 1975, σ. 165-166, Κρεμμυδάς 1976, σ. 136).

κά— περίπτωση εξαγωγικής γεωργίας, αυτή των βορεινών και των βορειοδυτικών ακτών της Πελοποννήσου. Στην περιοχή αυτή είχε εισαχθεί κατά τη διάρκεια της ενετικής κατοχής (1684-1718) μια μορφή πατριαρχικής μικροϊδιοκτησίας, βασισμένη στην καλλιέργεια της σταφίδας (Φίνλεϋ 1957, σ. 47-48). Η γενικότερη εξαγωγική στροφή της αγροτικής οικονομίας έδωσε νέα ώθηση και στη ζώνη αυτή, και δημιούργησε θύλακες γεωργικής μικροϊδιοκτησίας εντάσεως εργασίας.

Ο τρίτος άξονας των οικονομικών εξελίξεων υπήρξε το εμπόριο. Η ανάπτυξη της εξαγωγικής γεωργίας οδήγησε στην εμφάνιση ενός καινούριου εμπορευματικού στρώματος στην οθωμανική κοινωνία. Το στρώμα αυτό δεν είχε σχέση με την υποχρεωτική εμπορευματοποίηση αλλά με τις λειτουργίες διαμεσολάβησης και μεταφοράς, που ήταν συνυφασμένες με τις εξαγωγές και διέθετε έτσι έναν, αν και ασχημάτιστο, αστικό χαρακτήρα (Τσουκαλάς 1981, σ. 39-42). Δημιουργήθηκαν έτσι στο εσωτερικό του αγροτικού χώρου κάποια μεταφορικά δίκτυα —διαφορετικά από τα παλαιότερα που ήταν συσχετισμένα με τη διαμετακόμιση και το μακρινό εμπόριο— που οδηγούσαν από τους τόπους παραγωγής στα καταναλωτικά κέντρα της Δύσης. Πολύ περισσότερο ωστόσο από το χερσαίο εμπόριο αναπτύχθηκε σ' αυτή τη βάση η εμπορική ναυτιλία, κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) στα νησιά του Αιγαίου. Εκμεταλλευόμενη την ανάπτυξη των διεθνών ανταλλαγών, το γεωγραφικό πλεονέκτημα και τις ευνοϊκές συγκυρίες, όπως οι Ναπολεόντιοι Πόλεμοι ή οι Ρωσοτουρκικές συνθήκες, οι Έλληνες έμποροι και εφοπλιστές κατάφεραν να ελέγξουν μεγάλο μέρος από το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου. Η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρά, το Γαλαξίδι, τα Σφακιά κ.ά. αναπτύχθηκαν και μετατράπηκαν κατά τα τέλη του 18ου αιώνα σε κέντρα ναυτικών μεταφορών με διεθνή εμβέλεια (Svoronos 1972, σ. 26-27, Κρεμμυδάς 1976, σ. 175-187).

Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν σημαντικά στον αστικό χώρο. Η ανάπτυξη μιας οικονομικής βάσης, ανεξάρτητης από τη διοικητική ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος αποτελούσε σημαντική καινοτομία για την παραδοσιακή καταναλωτική οθωμανική πόλη. Είτε πρόκειται για τη βιοτεχνία, είτε για τη ναυτιλία οι νέες δραστηριότητες οδήγησαν για πρώτη φορά σε διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου. Η εξέλιξη αυτή είχε ευρύτερες επιπτώσεις που ξεπερνούν το οικονομικό επίπεδο. Τόσο η βιοτεχνική κομόπολη όσο και το ναυτιλιακό κέντρο άρχισαν να αποκτούν μία κοινωνική διαστρωμάτωση που πλησίαζε περισσότερο στη δυτική πόλη παρά στις παραδοσιακές οθωμανικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις. Τα νέα κοινωνικά στρώματα αποτέλεσαν τους πυρήνες μιας αστικής τάξης που αν και άμορφη και εμποροκρατούμενη άρχισε να αποκτά συνείδηση της ιδιαιτερότητάς της (Svoronos 1972, σ. 28). Χαρακτηριστική ένδειξη των συντελούμενων αλλαγών αυτή την περίοδο στα παραπάνω κέντρα αποτελεί η βελτίωση των μορφών αυτοδιοίκησης. Όχι μό-

νο η κοινότητα έπαψε να αποτελεί απλώς όργανο εκλογίκευσης της οθωμανικής κυριαρχίας και απέκτησε πιο σύνθετο και πολυδιάστατο ρόλο, αλλά αναπτύχθηκαν στον ορεινό χώρο ανώτερες μορφές αυτοδιοίκησης ομοσπονδιακού χαρακτήρα, που τις μετέτρεψαν σε έναν από τους πόλους της νεοελληνικής πνευματικής αναγέννησης του 18ου αιώνα (Μαδεμοχώρια Χαλκιδικής, χωριά του Πηλίου και Αμπελάκια, Ζαγοροχώρια κ.ά.) (Κυριακίδου - Νέστορος 1972, σ. 72, 28-29, Φίνλεϋ 1957, σ. 284, 285). Πέρα από αυτό το ζήτημα, τα νέα στρώματα υπήρξαν και γενικότερα φορείς διάδοσης θεσμικών και ιδεολογικών προτύπων αστικού χαρακτήρα. Βέβαια οι ιδέες αυτές δεν ωρίμασαν μέσα από μια ενδογενή δυναμική, αλλά προήλθαν από την επαφή με τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό και την ήδη ανεπτυγμένη στις δυτικές χώρες αστική ιδεολογία (Τσουκαλάς 1981, σ. 43). Η προέλευσή τους δεν αναιρεί ωστόσο το ρόλο τους ως παραγόντων αποδιάθρωσης της προκαπιταλιστικής οθωμανικής κοινωνίας. Το γεγονός εξάλλου ότι οι νέες δραστηριότητες αστικού χαρακτήρα αποτελούσαν σχεδόν μονοπώλιο των υπόδουλων χριστιανικών πληθυσμών, είχε ως συνέπεια ότι η αντίθεση των σχηματιζόμενων αστικών στρωμάτων προς την κυρίαρχη τάξη της οθωμανικής κοινωνίας ήταν όχι μόνο ταξική αλλά και εθνική. Η αστική ιδεολογία απέκτησε έτσι ταυτόχρονα εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα. Η ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή αγορά συνετέλεσε μ' αυτό τον τρόπο στην αποκρυστάλλωση ενός επαναστατικού εθνικισμού, εστιασμένου γεωγραφικά στους οικισμούς και τις περιοχές που ήταν συνδεμένοι με αυτή τη διαδικασία ενσωμάτωσης. Ο εθνικισμός αυτός, αν και όχι αυστηρά ελληνοκεντρικός —λόγω της διαβαλκανικής και πολυεθνικής σύνθεσης των αστικών στρωμάτων (Τσουκαλάς 1981, σ. 45)— είχε καθοριστική σημασία για την ελληνική ανεξαρτησία (Svoronos 1972, σ. 30).

Αν ωστόσο οι παραπάνω εξελίξεις υπήρξαν σημαντικές, πρέπει να ιδωθούν στη σωστή τους διάσταση. Το γεγονός της εξωγενούς προέλευσης των καπιταλιστικών σχέσεων περιόρισε καθοριστικά τη γεωγραφική τους επέκταση και την κοινωνική τους εμβέλεια. Όσον αφορά στα βιοτεχνικά και ναυτιλιακά κέντρα, η ανάπτυξή τους δεν υπήρξε συμπληρωματική προς το σχηματισμό μιας εσωτερικής αγοράς. Δεν υπήρξαν δηλαδή μεταξύ των ναυτικών των νησιών και των βιοτεχνών από τη μια και των γεωργών από την άλλη, λειτουργικές αλληλεξαρτήσεις. Η δραστηριότητα των πρώτων ρυθμίζεται από τη διεθνή συγκυρία και όχι από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο εσωτερικό (Παναγιωτόπουλος 1976, σ. 33). Οι σχέσεις πόλης — υπαίθρου όσον αφορά σε αυτά τα κέντρα έχασαν βέβαια την καθαρά παρασιτική υφή της προγενέστερης εποχής, από τη στιγμή που δεν είχαν πια το χαρακτήρα της εξωοικονομικής απόσπασης του αγροτικού πλεονάσματος. Παρέμειναν ωστόσο εξωτερικές, με την έννοια της μη ενσωμάτωσης των δύο πόλων της αντίθεσης σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα. Όχι βέβαια ότι η πόλη

και η ύπαιθρος εξελίσσονται ανεξάρτητα: στην πραγματικότητα και οι δύο υφίστανται μετασχηματισμούς, που απορρέουν από τη γενικότερη ενσωμάτωση του οθωμανικού χώρου στο διεθνές σύστημα. Αν μάλιστα οι βιοτεχνικοί οικισμοί δεν διατηρούν καμία σχεδόν σχέση με την υπόλοιπη ύπαιθρο, τα ναυτιλιακά και εμπορικά κέντρα είναι συνυφασμένα με τον εξαγωγικό προσανατολισμό της γεωργίας. Αλλά οι δύο κόσμοι, αστικός και αγροτικός δεν συγκλίνουν προς ενιαία κοινωνικά σχήματα. Οι καπιταλιστικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον πρώτο, δεν τείνουν να επεκταθούν στην ύπαιθρο παρά μόνο στο βαθμό που είναι αναγκαίο για την προσαρμογή του παλαιού τρόπου παραγωγής στις απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς. Υποτάσσουν έτσι, τροποποιούν, αλλά δεν αντικαθιστούν τις παλαιότερες κοινωνικές σχέσεις.

Το γεγονός ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε τμήμα του οικιστικού δικτύου δεν εισέδυσαν στο σύνολο της επικράτειας, ενέτεινε την αντίθεση πόλης — υπαίθρου και σημάδεψε τον οικονομικό χώρο με μια καθοριστική διχοτομία. Στην ύπαιθρο σημειώθηκε σαφής καθήλωση των υλικών όρων διαβίωσης και κοινωνική οπισθοδρόμηση. Το φαινόμενο είναι αρκετά γενικευμένο ώστε κατά την εποχή της ανακήρυξης της ελληνικής ανεξαρτησίας η πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού να ζει σε καθεστώς κλειστής οικονομίας (Τσουκαλάς 1977, σ. 80). Χαρακτηριστική ένδειξη αυτής της κατάστασης αποτελεί το σταθερά πλεονασματικό ισοζύγιο του εξωτερικού εμπορίου στη διάρκεια του 18ου αιώνα, που οφείλεται ακριβώς στην αδυναμία της εγχώριας αγοράς να απορροφήσει εισαγόμενα προϊόντα σε αξία ίση με τις εξαγωγές (Κρεμμυδάς 1976, σ. 83). Και στο εσωτερικό της υπαίθρου υπάρχουν ωστόσο διαφοροποιήσεις. Η κοινωνική και οικονομική καθήλωση αν και γενικευμένη, ήταν πιο έντονη στις ζώνες των εντατικών καλλιέργειών και των τσιφλικιών. Αντίθετα οι θύλακες της εμπορευματικής μικροϊδιοκτησίας, στην Πελοπόννησο κυρίως, άρχισαν να κινούνται οικονομικά και κοινωνικά, ακριβώς γιατί μέρος του κέρδους από τις εξαγωγές παρέμενε στους άμεσους παραγωγούς. Εμφανίστηκαν έτσι στους θύλακες αυτούς φαινόμενα εσωτερικών ανταλλαγών και άρχισαν να αναπτύσσονται οικισμοί που συνδύαζαν τον εξαγωγικό ρόλο με την εμπορική λειτουργία απέναντι στην ενδοχώρα τους (Φίνλεϋ 1957, σ. 247-249, Κρεμμυδάς 1976, σ. 249). Οι περιοχές αυτές, όμως, δεν αποτελούσαν παρά ένα πολύ περιορισμένο υποσύνολο του αγροτικού χώρου.

Η κατάσταση της προεπαναστατικής υπαίθρου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις που ακολούθησαν την Ανεξαρτησία. Όπως είναι γνωστό, στη διάρκεια του 19ου αιώνα η ύπαιθρος διακρίνεται σε δύο τύπους περιοχών: περιοχές στις οποίες επικρατεί η μεγάλη ιδιοκτησία και περιοχές όπου επικρατεί η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση (Τσουκαλάς 1977, σ. 67, Βεργόπουλος 1975, σ. 139). Οι περιοχές της μικρής ιδιοκτησίας ήταν εξάλλου διαι-

ρεμένες σε δύο υποζώνες: μια υποζώνη στην οποία κυριαρχούσε η αυτοκατανάλωση και μια υποζώνη που χαρακτηρίζεται από έντονο εκχρηματισμό και ευθυγράμμιση της παραγωγής με τη διεθνή αγορά (Τσουκαλάς 1981, σ. 193-194). Οι εξελίξεις στη νεοελληνική υπαίθρο υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση αυτής της χωροταξικής διαφοροποίησης και ο όποιος δυναμισμός εντοπίστηκε στην υποζώνη της εμπορευματικής οικογενειακής εκμετάλλευσης (Τσουκαλάς 1977, σ. 67). Γενικά, η αδυναμία της αγροτικής ζήτησης υπονόμωσε τις σχέσεις της υπαίθρου με την πόλη και προσδιόρισε τον αντιπαραγωγικό και μικροαστικό χαρακτήρα της δεύτερης. Αντίθετα, οι πόλεις που αναπτύχθηκαν με άξονα τις εξαγωγές και σε συνάρτηση με την εμπορευματική αγροτική υποζώνη αν και συνέχισαν να διαιωνίζουν την κληρονομημένη από την Τουρκοκρατία μεταπρατική υφή παρουσίασαν ταυτόχρονα εμπορικό και κοινωνικό δυναμισμό.³² Όμως οι διαφοροποιήσεις της υπαίθρου κατά τον 19ο αιώνα ήταν συνδεδεμένες με την προεπαναστατική κατάσταση της: σε γενικές γραμμές παρατηρείται αντιστοιχία της εμπορευματικής υποζώνης της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τους θύλακες μικροϊδιοκτησίας του 18ου αιώνα, καθώς και των περιοχών αυτοκατανάλωσης ή μεγάλης ιδιοκτησίας με τα τουρκικά τσιφλίκια. Η καταγωγή της μετεπαναστατικής χωροταξικής διάρθρωσης από τον κυρίαρχο τύπο εγγείων σχέσεων κατά την ύστερη Τουρκοκρατία, οδηγεί έτσι στο συμπέρασμα ότι η προεπαναστατική οργάνωση του αγροτικού χώρου είχε καθοριστικές επιπτώσεις σε διαδικασίες κρίσιμες για τη νεοελληνική κοινωνία γενικότερα και για τη νεοελληνική αστικοποίηση ειδικότερα.

Θα επανέλθουμε, ωστόσο, μετά από αυτή την παρέκβαση, στον προεπαναστατικό αστικό χώρο. Μία έλλειψη αλληλεξάρτησης αντίστοιχη προς αυτή που χαρακτηρίζει τις σχέσεις πόλης – υπαίθρου διέπει και τις σχέσεις μεταξύ των πόλεων. Παρά την αύξηση του αριθμού των αστικών κέντρων από τις αρχές του 18ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα (Κρεμμυδάς 1976, σ. 72), το δίκτυο των πόλεων παρουσιάζει έτσι ουσιαστικές διαρθρωτικές αδυναμίες. Στην πραγματικότητα η νομιμότητα της χρήσης της κατηγορίας δίκτυο είναι συζητήσιμη· περισσότερο από ένα ενιαίο δίκτυο υπήρχε ένα άθροισμα από οικιστικά κέντρα χαρακτηριζόμενα από έλλειψη εσωτερικής συνάρθρωσης και ολοκλήρωσης. Η έλλειψη αλληλεπιδράσεων έτεινε να χαρακτηρίζει, λιγότερο ή περισσότερο, τόσο τις εσωτερικές σε κάθε κατηγορία πόλεων σχέσεις, όσο και τις σχέσεις μεταξύ πόλεων διαφορετικού τύπου. Κατ' αρχάς,

32. Για τις επιπτώσεις από τη διαφοροποίηση του χαρακτήρα της αγροτικής ενδοχώρας στην κοινωνική, οικονομική και δημογραφική εξέλιξη των ελληνικών πόλεων κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Τσουκαλάς 1981, σ. 195-197. Επίσης Μοσκόφ 1974α, σ. 150-164, με έμφαση κυρίως στην πόλη τη συνδεδεμένη με εξαγωγικές λειτουργίες.

πρέπει να επισημανθεί ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των πόλεων δεν είχε καν συμμετάσχει στις εξελίξεις που προαναφέραμε. Στις μη ορεινές περιοχές, ό- σες πόλεις δεν βρίσκονταν στους νέους εμπορικούς άξονες διατήρησης την παραδοσιακή διοικητική λειτουργία και τον παρασιτικό χαρακτήρα τους, ενώ παράλληλα η αποδιοργάνωση της αυτοκρατορίας είχε οδηγήσει στη χαλάρω- ση της διοικητικής αλληλεξάρτησής τους. Οι βιοτεχνικές, ναυτιλιακές και εμπορικές πόλεις εξάλλου χαρακτηρίζονταν κυρίως από ξεχωριστές σχέσεις της καθεμιάς με το εξωτερικό. Δεν έγινε έτσι δυνατή η προώθηση διαφορο- ποιητικών διαδικασιών, βασισμένων στις αστικές ανταλλαγές, που θα οδη- γούσαν στο μετασχηματισμό του αδιάθροτου συνόλου από οικισμούς σε έ- να ιεραρχημένο σύστημα. Είναι σημαντικό ότι την περίοδο αυτή (τέλη του 18ου αιώνα) τα δίκτυα των πόλεων στις ευρωπαϊκές χώρες είχαν προσαρμο- στεί στις διαδικασίες της καπιταλιστικής αστικοποίησης και είχε ήδη διαμορ- φωθεί μία ευδιάκριτη οικονομική ιεραρχία (Castells 1973, σ. 41). Η εξέλιξη αυτή υπήρξε άλλωστε το ουσιαστικότερο σημείο της καπιταλιστικής αστικο- ποίησης, διότι επέτρεψε στο αστικό δίκτυο να παίξει καθοριστικό ρόλο αφ' ενός στην κοινωνική και οικονομική ομογενοποίηση του χώρου και αφ' ετέ- ρου στη σταδιακή αποδέσμευση από την κυριαρχία του αγροτικού χώρου και στην εμφάνιση της σύγχρονης βιομηχανίας. Παρά λοιπόν την κάποια αύξη- ση του αριθμού των αστικών κέντρων στον οθωμανικό χώρο, εξέλιξη που παραπέμπει στην αστικοποίηση ως οικολογικό φαινόμενο,³³ δεν ακολούθη- σαν η ολοκλήρωση του δικτύου των πόλεων και οι κοινωνικοοικονομικές διεργασίες που μια ευρωπαϊκοκεντρική και εξελικτική άποψη θεωρεί ως ανα- πόφευκτες πλευρές ενός ανιστορικού και με γενική ισχύ παραδείγματος της αστικοποίησης.³⁴ Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο διείσδυσαν οι καπι- ταλιστικές σχέσεις οδήγησε σε μια τελείως διαφορετική δομή του δικτύου από αυτή που χαρακτηρίζει τη δυτική αστικοποίηση. Στην πραγματικότητα έχουμε χαρακτηριστικά που θυμίζουν πολύ περισσότερο τη λεγόμενη εξαρ- τημένη αστικοποίηση των λατινοαμερικανικών χωρών, έναν αιώνα αργότε- ρα: σημαντική κοινωνικοοικονομική διάσταση ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, ανυπαρξία ενός πλέγματος λειτουργικών αστικών αλληλεπιδρά-

33. Βλ. τον ορισμό του H.T. Eldridge (διαδικασία χωρικής συγκέντρωσης του πληθυσμού σε δύο επίπεδα: α) αύξηση των σημείων συγκέντρωσης· β) αύξηση του μεγέθους κάθε ση- μείου) στο Castells 1973, σ. 21.

34. Βλ. γι' αυτό το θέμα το συλλογικό άρθρο του J. Friedmann, E. McGlynn, B. Stuckey και Chung-Tong Wu, (1971). Η ολοκλήρωση θεωρείται κεντρικό χαρακτηριστικό της αστικο- ποίησης, με την έννοια: α) της αύξησης του όγκου των ανταλλαγών ανάμεσα στα αστικά κέν- τρα και τις περιφέρειες, στα πλαίσια ενός σύνθετου εδαφικού καταμερισμού της εργασίας, και β) την επέκταση σε όλη την επικράτεια ενός κοινού πλαισίου κοινωνικοπολιτιστικών δυνατο- τήτων που περιλαμβάνουν τη γλώσσα, τις πολιτιστικές αξίες, τους πολιτικοοικονομικούς και διοι- κητικούς θεσμούς και μια οικονομία της αγοράς.

σεων (Castells 1973, σ. 68). Στα προβλήματα δομής του οικιστικού δικτύου πρέπει να προστεθεί η έλλειψη δυναμισμού των πόλεων· πρόκειται εξάλλου για διαφορετική όψη του ίδιου φαινομένου. Πέρα από τα διοικητικά κέντρα, που εξακολουθούν, όπως είναι αναμενόμενο, να χαρακτηρίζονται από στασιμότητα, οι βιοτεχνικοί και ναυτιλιακοί οικισμοί προσέκρουσαν σε αναπτυξιακά αδιέξοδα. Η μονοειδίκευση και η εξωστρέφειά τους σήμαιναν ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου ήταν εξαρτημένη από ευρύτερες διαδικασίες αναπαραγωγής που εκτυλίσσονταν έξω από τον κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι, η ανάπτυξη αυτών των κέντρων ήταν υποταγμένη στις διακυμάνσεις της ευρωπαϊκής συγκυρίας. Το πρόβλημα επιδεινώθηκε από το γεγονός ότι η εμφάνιση καπιταλιστικών σχέσεων δεν είχε ως πλαίσιο το απολυταρχικό κράτος (ούτε, κατά μείζονα λόγο, το καπιταλιστικό κράτος που διαμορφώνεται σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα) — κράτος ικανό να ασκήσει μια συνειδητή πολιτική με στόχο τη συγκρότηση ενός ομοιογενούς εσωτερικά και προστατευμένου εξωτερικά οικονομικού χώρου, αυτών δηλαδή που συμπύκνωναν τις χωρικές επιδιώξεις του ευρωπαϊκού μερκαντιλισμού (Vieille 1974, σ. 31). Οι κύριοι άξονες μιας τέτοιας πολιτικής, αναγκαίας για την προσαρμογή του κατακερματισμένου προκαπιταλιστικού χώρου στις απαιτήσεις της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων, ήταν η κατασκευή οδικού δικτύου, η ομογενοποίηση της νομισματικής κυκλοφορίας, των μέτρων και των σταθμών, η κατάργηση των εσωτερικών τελωνείων και διοδίων, η εκλογίκευση και συγκεντροποίηση της διοικητικής οργάνωσης και τέλος, αλλά με καθοριστική σημασία, η προστασία απέναντι στην επιθετικότητα των ξένων οικονομιών. Η πολιτική του οθωμανικού κράτους χαρακτηρίζεται ακριβώς από την αντίθετη συμπεριφορά σε όλα τα παραπάνω θέματα. Αυξανόμενη αδιαφορία για την κατασκευή και συντήρηση των δρόμων, ταυτόχρονη κυκλοφορία πολλών νομισμάτων και πληθώρα δασμών διελεύσεως, ασυνέχειες στη διοικητική διαίρεση.³⁵ Αλλά η χαρακτηριστικότερη ίσως εκδήλωση μιας πολιτικής που παρεμπόδιζε την ανάπτυξη του ιθαγενούς κεφαλαίου ήταν το σύστημα των διομολογήσεων. Οι διομολογήσεις ήταν συμφωνίες με τις οποίες το οθωμανικό κράτος παραχωρούσε μονομερώς ατέλειες στις ευρωπαϊκές δυνάμεις (Βεργόπουλος 1975, σ. 71, Κρεμμυδάς 1976, σ. 62). Οι συμφωνίες αυτές ευνοούσαν τις αγροτικές εξαγωγές (και επομένως την αύξηση των κρατικών εσόδων), αλλά διευκόλυναν τη διείσδυση στον οθωμανικό χώρο ευρωπαϊκών βιομηχανικών προϊόντων. Η οθωμανική πολιτική συνέβαλε έτσι και αυτή στη μετατροπή των υπόδουλων ευρωπαϊκών χωρών σε παραγωγούς αγροτικών πρώτων υλών στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας — ρόλο στον οποίο ωθούσαν βέ-

35. Βλ. γι' αυτά τα θέματα Ασδραχάς 1978, Μοσκόφ 1974β.

βαια τις περιοχές αυτές και τα γενικότερα δομικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού συστήματος.

Σ' αυτά τα πλαίσια ο ανταγωνισμός της ευρωπαϊκής βιομηχανίας, ιδίως μετά την πρώτη βιομηχανική επανάσταση, είχε ως συνέπεια την καθίζηση της ελληνικής βιοτεχνίας. Ειδικότερα η περίοδος μετά το 1810 αποτέλεσε κρίσιμο σημείο καμπής για την τελευταία, που μπήκε σε μια μακροχρόνια διαδικασία παρακμής (Μοσκόφ 1974β, σ. 88 κ.ε.). Η εμπορική ναυτιλία υπέστη επίσης σοβαρά πλήγματα, από το τέλος του 18ου αιώνα. Βέβαια η συνάρθρωσή της με τις αγροτικές εξαγωγές του προσέδωσε μεγαλύτερη αντοχή. Το ναυτιλιακό κεφάλαιο, ωστόσο, δεν μπόρεσε να ακολουθήσει διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής, εμποδιζόμενο από το ασφυκτικό πλαίσιο της έλλειψης εσωτερικής αγοράς και της αντιβιομηχανικής κρατικής πολιτικής. Έτσι, η μη ολοκλήρωση του καπιταλιστικού μετασχηματισμού προκάλεσε την οικονομική παλινδρόμηση του μεγαλύτερου μέρους των οικιστικών κέντρων που είχαν γίνει στη διάρκεια του 18ου αιώνα εστίες καπιταλιστικών σχέσεων. Οι μόνες πόλεις που δεν είχαν αυτή την τύχη ήταν ορισμένα μεγάλα αστικά κέντρα που αναπτύχθηκαν από την αρχή ως κόμβοι του εξωτερικού εμπορίου. Η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη έγιναν έτσι οι οικονομικές πρωτεύουσες της οθωμανικής αυτοκρατορίας σ' αυτή την περίοδο (Svoronos 1972, σ. 26) ακριβώς γιατί ήταν βασισμένες κατά κύριο λόγο στη λειτουργία εκείνη που αποτέλεσε τη μόνη μορφή με την οποία μπόρεσε τελικά να επιβιώσει το κεφάλαιο στον οθωμανικό χώρο.³⁶ Όμως είτε στα πλαίσια μιας συνεχιζόμενης εμπορικής λειτουργίας, είτε λόγω της ανακοπής της ανάπτυξης της παραγωγικής βάσης, η κατάληξη των μακροχρόνιων διεργασιών, που περιγράψαμε, ήταν τελικά η παγίωση στις ελλαδικές προεπαναστατικές πόλεις ενός αντιπαραγωγικού προσανατολισμού προς τις μεσολαβητικές δραστηριότητες. Στις περισσότερες περιπτώσεις το τυπικό προϊόν αυτής της εξέλιξης ήταν ένα μικροαστικό στρώμα που δεν είχε πολλά κοινά σημεία με μια αστική τάξη δυτικού τύπου, ούτε είχε ως συμπλήρωμα ένα εργατικό προλεταριάτο. Οι περιπτώσεις που η ελληνική αστική τάξη, έστω και εμποροκρατούμενη, μπόρεσε να αποφύγει τη μικροαστική μετεξέλιξη εντοπίζονται κυρίως έξω από τα όρια του νεοελληνικού κράτους: είτε σε μεγάλες εξαγωγικές πόλεις, όπως αυτές που προαναφέραμε και που δεν απελευθερώθηκαν, είτε και τελείως έξω από τον οθωμανικό χώρο. Αυτή η ελληνική αστική τάξη της διασποράς, που παραπέμπει στο γνωστό παροικιακό φαινόμενο, αν και υπήρξε καθοριστικός παράγοντας της ανάπτυξης της νεοελληνικής κοινωνίας

36. Στα τέλη του 18ου αιώνα η Θεσσαλονίκη ελέγχει το 1/4 του συνολικού οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου και τα 3/4 του εξωτερικού εμπορίου του ελλαδικού χώρου (Μοσκόφ 1974β, σ. 53).

(Τσουκαλάς 1977, μέρος 2ο, κεφ. 3 και Τσουκαλάς 1981, μέρος 3ο, κεφ. 2) άσκησε την επίδρασή της απέξω και δεν ήταν χωροθετημένη στη νεοελληνική πόλη. Στο χώρο που αποτέλεσε έτσι το εξάρτητο Βασίλειο κατά το 1832, η αστικοποίηση ξεκίνησε από τις σαθρές βάσεις μιας αυτοκαταναλωτικής υπαίθρου και ενός αποδιαρθρωμένου δικτύου αντιπαραγωγικών και μικροαστικών μικρών οικισμών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασδραχάς Σ. (1975), «Οικονομία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, σ. 159-188.
- , (1978), *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αι.)*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- , (1983), *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Βακαλόπουλος Α. (1974), «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους» και «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, Εκδοτική Αθηνών, σ. 22-91 και 150-155.
- Βεργόπουλος Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Γιαννόπουλος Ι. (1985), «Η παρακμή του οθωμανικού κράτους» και «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, σ. 98-100 και 134-143.
- Καραβίδας Κ. (1931), *Αγροτικά*, Αθήνα.
- Κορδάτος Γ. (1973), *Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, Αθήνα, Μπουκουμάνης.
- Κρεμμυδάς Β. (1976), *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εξάντας.
- Κυριακίδου - Νέστορος Α. (1972), «Ο ελληνικός πολιτισμός», *Ευθύνη*, αρ. 2.
- Λαζαρίδης Π. (1977), «Βιομηχανική Επανάσταση - Η δυναμική των αλλαγών» στο Λαζαρίδης Π. (επιμ.), *Βιομηχανική Επανάσταση, Βιομηχανική πόλη*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 25-162.
- Μοσκόφ Κ. (1974α), *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Αθήνα.
- , (1974β), *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, Αθήνα, Στοχαστής.
- Παναγιωτόπουλος Β. (1976), «Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης - υπαίθρου τον 18ο αιώνα», *Ο Πολίτης*, αρ. 7, σ. 30-36.
- Τσουκαλάς Κ. (1977), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- , (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φινλέϋ Γ. (1957), *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Τολίδης.
- Amin S. (1973), *Le développement inégal*, Παρίσι, Editions de Minuit.
- Anderson P. (1978), *L' Etat absolutiste*, t. I και II, Παρίσι, Maspero.
- Bloch M. (1968), *La société féodale*, Παρίσι, Albin Michel.
- Bourne L.S. and Simmons J.W. (1978), *Systems of cities*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press.
- Braudel F. (1985), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, t. 2, Παρίσι, Armand Colin.
- Cartier H. (1972), *The study of urban geography*, Λονδίνο, E. Arnold.
- Castells M. (1973), *La question urbaine*, Παρίσι, Maspero.
- Friedman J., McGlynn E., Stuckey B., Chung-Tong Wu (1971), «Urbanisation et développement nationale: Une étude comparative», *Revue Tiers - Monde*, n. 45, σ. 13-44.

- Inalcik H. (1973), *The Ottoman Empire*, Λονδίνο.
- Isard W. (1965), *Location and Space Economy*, Μασαχουσέτη, MIT Press.
- McGee T.G. (1971), «Têtes de ponts et enclaves», *Revue Tiers-Monde*, n. 45, σ. 115-143.
- Mumford L. (1939), *The culture of the cities*, Νέα Υόρκη, Jarcourt, Brace and Co.
- Rofman A.B. (1974), *Dependencia, estructura de poder Y formaciòn regional en América Latina*, Μπουένος Άιρες, Siglo XXI.
- Svoronos N. (1972), *Histoire de la Grèce moderne*, Παρίσι, PUF.
- Tekeli I. (1979), «Οι θεσμοθετημένες εξωτερικές σχέσεις των πόλεων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εξέταση οικιστικών μοντέλων» στο: Ασδραχάς Σ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, 15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα, Μέλισσα, σ. 435-496.
- Todoron N. (1979), «Όψεις της μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας» στο: Ασδραχάς Σ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, 15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα, Μέλισσα, σ. 261-282.
- Vieille P. (1974), «L' espace global du capitalisme d'organisation», *Espaces et Sociétés*, n. 12, σ. 3-32.